Onbereikbaar nabij

Blogs

rond de vraag:

Zou het zo kunnen zijn dat soms – ja, soms – het menselijk geluk en vrede in het hart tot volheid kunnen groeien, juist als ook ooit – ja, ooit – intens verdriet zich daarin heeft genesteld?

Martijn en ons leven met hem, na zijn sterven op 14 mei 2014

Roel Steenbergen

Inhoud

De nummering van de blogs is de oorspronkelijke nummering van de blogs. Dit is een selectie uit alle blogs.
Als je hieronder op het nummer of de titel van een blog klikt, kom je vanzelf bij die blog.

Ter inleiding 4

1 Worden wie je bent 5

2 Mens, durf te leven 7

7 De moeder van 9

8 Vertraagde tijd 11

9 Levensloop 13

10 Het voltooide leven 14

11 De ander en ik 16

12 Unschuld 18

13 Een lach, geboren uit een traan 20

14 14 mei 2014 – Elke dag 22

15 Voorbij, voorgoed voorbij 23

17 De bouwvakker 25

19 Een hand die aanraakt 27

21 De genade van een moeder 29

22 Martijn en Friesland – Onvervuld Verlangen 31

23 Het levensgevoel 35

24 Morele moed 37

25 Zachte krachten 39

27 In retrospectief 41

28 Die klaarheid, af en toe 43

31 Na 13-11-2015: jezelf cadeau doen 45

32 Omzien 47

33 Tijd 49

34 Herinneringen aan de toekomst 52

35 Het eeuwige moment 54

36 Loslaten: Einstein – Bonhoeffer – Churchill 57

37 Met hart en ziel 60
39 '... und verschied' 62
40 (On)gebaande wegen 65
41 Als statistieken zwijgen 67
43 Geen tijd van leven 69
47 Er is alleen maar buitenkant 70
49 Tijden van weleer 72
50 De troost van schoonheid 74
52 Van Martijn – een kleinood 77
53 Over een boom en vluchtingen 79
55 Woorden met de kracht van een daad 82
56 2017 85

Ter inleiding

Op 14 mei 2014 stierf onze zoon, broer en oom Martijn Roelant Steenbergen. Volkomen onverwacht, 43 jaar jong. In februari 2015 schreef ik mijn eerste blog. Gewijd aan een overleden vriend die mij gestimuleerd heeft om na Martijns sterven mijn pen weer ter hand te nemen.

Sindsdien schreef ik 45 blogs. Een groot aantal daarvan gaat over Martijn en ons leven na het sterven van Martijn. Herinneringen en overpeinzingen wisselen elkaar daarin af. Vaak direct gerelateerd aan Martijn. Niet zelden meer algemeen over ons levensgevoel – over onze levenshouding waarin onze gestorven Martijn zijn plaats heeft.

Hoe leef je verder na het verlies van een geliefde, een kind? Wij hebben als gezin geprobeerd die vraag te beantwoorden en in de hiernavolgende blogs – een selectie uit de tot nu toe 45 blogs – heb ik getracht woorden te vinden die uitdrukking geven aan ons levensgevoel sinds de dood van Martijn.

Steeds meer mensen zijn deze blogs gaan lezen. Onder hen zijn er die ook een kind, een geliefde hebben verloren. Met dankbaarheid mag ik hier schrijven, dat juist zij mij met enige regelmaat lieten blijken zich te herkennen in wat ik schreef: “Jij hebt woorden gevonden voor ons gevoel, voor wat wij ervaren, voor onze levenshouding.”

‘Nieuwe’ lezers van mijn blogs, die vooral de teksten die gerelateerd zijn aan Martijn zoeken, kunnen alleen door bladeren en diagonaal lezen ontdekken welke blogs zij willen lezen.
Daarom heb ik nu voor hen, en voor anderen die wellicht nog eens willen herlezen, een bundeling gemaakt van 31 blogs: *Onbereikbaar nabij*.

Nieuwe blogs waarin het leven van en met Martijn centraal staan, zullen aan deze bundel worden toegevoegd.

Ik wens u veel goeds bij het lezen van deze blogs. Wilt u reageren? Aarzel niet mij een mail te sturen: rasteenbergen1943@kpnmail.nl. Ik antwoord altijd.

Roel Steenbergen, juni 2016

1 Worden wie je bent

18 mei 2014 ontvingen Louise en ik een brief van Willem Driessen. Hij sloot die brief als volgt af: "Roel, uit je in poëzie en proza, want daarin ben je goed. Het geeft ruimte aan je rouwen. Tot morgen."

Een dag later, op 19 mei was de bijeenkomst waarin we afscheid namen van onze Martijn. Ook Willem en zijn vrouw Hanneke waren aanwezig. Willem was zelf toen al ongeneeslijk ziek. De aansporing van Willem heb ik mij ter harte genomen en hij liet zich daarover niet onbetuigd. Toen ik in juni 2014 onze dankkaart schreef, ontving ik per omgaande post een kaart van hem met slechts drie woorden: "Goed gedaan, jongen!"

Dat is Willem Driessen ten voeten uit: drie woorden! Begiftigd met veel humor en een virtuoos taalgebruik had hij op de momenten waarin het eropaan komt weinig woorden nodig. Meer hoeft een verdrietig mens ook niet van een liefdevolle vriend. Willem was – als voorzitter van de medische staf – mijn maatje in het toenmalige Sint Joseph ziekenhuis in Eindhoven, waar ik hoofdbestuurder was. We brachten het ziekenhuis uit een crisis naar een prachtig nieuw ziekenhuis met een zich vernieuwende cultuur. We werden en bleven vrienden, bijna dertig jaar. Jaren, waarin wij elkaar niet veel zágen, maar elkaar altijd weer vónden – alsof een jaar maar een dag had geduurd.

Louise en ik bezochten Willem en Hanneke voor het laatst op 17 januari 2015, twee weken voor zijn overlijden op 1 februari 2015. Toen wij met ons vieren op die zaterdagmiddag enkele uren samen waren, was dít wat mij het meeste trof: Willem had alle schijn verloren en was stilaan geworden wie hij is. Hij deelde in die uren met ons, wat voor hem de essentie van het leven was geworden. Ze hadden met hun gezin heel zware jaren achter de rug en juist daardoor had Willem met zijn Hanneke gevónden waarnaar niet te zóeken valt: de klaarheid, die ongelooflijke klaarheid over wat het is om samen mens te zijn en dat met elkaar te delen.

Hij vond dat zijn leven voltooid was. Kafka schreef ooit, dat er slechts één moment is in een mensenleven waarin alles zijn plek en betekenis krijgt. Dan valt alle schijn weg en wordt ten volle zichtbaar wie je bent. Dan is er een voltooid leven. Daarover spraken wij op die heldere, in de schemering wegglijdende wintermiddag.

Een week na zijn crematie vond een herinneringsbijeenkomst plaats. Ook ik mocht daar spreken en ik begon mijn herinnering aan Willem met een gedicht, een bewerking van het in december 2009 door mij geschreven gedicht *Nachtgedachten*. De laatste strofe daarvan luidt:

Wij leven voort met ons verleden
en worden stilaan wie wij zijn,
verliezen allengs alle schijn,
tot wij de laatste ademplaats betreden.

Wat was het mooi en ontroerend dat zoveel aanwezigen er nadien blijk van gave in deze woorden hun eigen gedachten te herkennen. Mijn eerste blog is daarom in dankbaarheid gewijd aan Willem Driessen die mij in de moeilijkste dagen van mijn leven schreef:

"*Uit je in poëzie en proza, want daarin ben je goed*!"

2 Mens, durf te leven

“Ik wil zo even naar uw voet kijken.” Een pees in mijn rechtervoet is al enkele weken gekwetst. Bij het lopen speelt een vervelende pijn op. Gek is dat, van dat kleine gedoe met die pees heb ik veel meer last dan van het grote probleem van mijn hartklep.
“Er is de afgelopen tijd nogal wat met u gebeurd.” Mijn huisarts spreekt zachtjes, zoals altijd. In haar ogen zie ik haar oprechte betrokkenheid. Er kringelt dan binnen in mij onvermijdelijk iets van verlegenheid naar boven. ”Ja, dat is zeker zo.” “U ziet er toch ontspannen uit.” “Fijn dat u dat zegt. Louise en ik hebben in de voorbije jaren geleerd om te durven léven, hoe moeilijk dat soms ook is…”

Nu ik terugdenk aan de daaropvolgende korte gedachtewisseling en aan het gesprek dat Louise en ik eerder met haar hadden over leven en dood, komt mij het boek “Verzet en Overgave” voor de geest. Het is een bundeling van de brieven vanuit de gevangenis, gedichten, toespraken van Dietrich Bonhoeffer. Hij stierf in 1945 aan de galg, een maand voor het einde van WO II, 39 jaar oud. Ik las dit boek voor het eerst toen ook ik 39 was en het heeft me nooit meer losgelaten. Mijn leven is ondenkbaar zonder dit boek. Bonhoeffer is mijn wegwijzer, juist door niet voor te schrijven hoe ik moet denken en leven; wel door zichtbaar te maken waarvoor en waartegen te kiezen valt, omdat we als mens genoodzaakt zijn om in eigen verantwoordelijkheid te denken, te kiezen en te handelen.

Bonhoeffer heeft mij geleerd nooit slachtoffer te zijn, maar dader. Dader om bij te dragen aan het goede in de wereld, desnoods – en als het kan en mag – met verzet. Want wij zijn niet de speelbal van een deus ex machina, die met een goddelijke hand aan de touwtjes van ons leven trekt, maar verantwoordelijke mensen. En als het noodlot, het kwaad ons treft, kunnen wij – met vallen en opstaan – leren om uiteindelijke te aanvaarden en in vertrouwen ons over te geven. Als een actieve daad en met een rechte rug, niet met de rug op de grond, niet als slachtoffer.

Als gezin zijn we in de voorbije jaren geconfronteerd met nauwelijks te dragen zorgen, weer opflakkerende, blij makende hoop en diep verdriet. Onze gevoelens hebben zich daardoor op een ongekende manier verdiept. Alles is intenser geworden: de ervaring van hoop én wanhoop, van liefdevolle en troostrijke nabijheid én van afstandelijkheid, van echtheid én schijn. Uitgerekend in de schoonheid van muziek ervaren we samen hoe de daad van de overgave kan leiden tot de overwinning van het leven. Luister als je wilt naar deze paradox in het laatste deel van de Derde Symfonie van Mahler.[1]
In ons treuren zijn wij het lachen niet verleerd. Wij drinken uit de bodemloze, bittere kelk van ons verdriet én eten ons voedsel met vreugde, drinken met een vrolijk hart onze wijn. We leven dubbelzinnig.
Wij hebben in de voorbije tijd moed gekregen door onze onzekerheid en angst recht in de ogen te kijken, die te delen met liefdevolle mensen om ons heen. Zo willen wij dader van ons leven zijn.

Steeds als wij wekelijks op Kranenburg samen zijn met Martijn – ja daar, te midden van de dood – roepen de intense, bewegende kleuren van zijn grafmonument ons toe: “Mens, durf te leven!”

1 Gustav Mahler had in het laatste deel van zijn Derde Symfonie zo'n 23 - 25 minuten nodig om de overgave aan de liefde te verbeelden; een overgave die leidt tot aanvaarding van het leven en de dood, want niets is sterker dan de liefde. Hij schreef dan ook bij dit deel: "Ruhevoll. Empfunden. Wat de liefde mij vertelt.”

7 De moeder van

Op 12 maart 2014 werd mijn aorta hartklep vervangen. Op 17 maart gaven alle relevante medische parameters een meer dan goed beeld van mijn fysieke toestand; die middag mocht ik Isala verlaten: geen beter ziekenhuis dan thuis.

Maar ja, op 19 maart meldde mijn bloeddrukmeter een zeer onregelmatige hartslag van pakweg 150. Dat was goed schrikken. Aan het begin van de middag was ik op de Eerste Hulp Cardiologie. Onderzoek wees uit dat de stroomvoorziening van mijn hart danig was verstoord; er was sprake van én boezemfibrilleren én boezemflutter. Besloten werd een cardioversie toe te passen. Die verliep uitstekend, alleen het resultaat was nul. Na enkele seconden sloeg het hart weer op hol.

Er volgde een heropname, nu op de afdeling cardiologie.
Zondag 22 maart kende een voor mij slopende morgen. Eerst vond onder narcose een echo-onderzoek plaats via de slokdarm, direct gevolgd door een nieuwe cardioversie. Toen ook die niet baatte, volgde de plaatsing van een drain. Er was een lichte ontsteking van het hartzakje geconstateerd. Door de drain werd uiteindelijk 600 cc vocht uit het hartzakje verwijderd! Opnieuw volgde een cardioversie, weer zonder resultaat. Er wordt nu gepoogd met medicijnen de noodzakelijke normalisering van de hartslag tot stand te brengen en het lijkt in de goede richting te gaan. Sinds dinsdagmiddag 24 maart ben ik weer thuis. Heerlijk!

Ik wil het nu even niet meer over mijzelf hebben. Daar is voor mij ook alle aanleiding toe. Steeds meer mensen, nu al vele honderden, lezen mijn blogs. Ook een toenemend aantal lezers reageren daarop, soms via de website zelf, veel meer rechtstreeks per mail. Ik probeer alle reacties te beantwoorden, maar door de gebeurtenissen van de laatste dagen heb ik enige achterstand opgelopen. Dat vind ik jammer.

Eén op mijn weblog geplaatste reactie heeft me wel heel bijzonder geraakt. Ik herhaal ‘m hier:
“Beste Roel, Vorig jaar het noodlottige jaar 2014, ben ik per toeval op je prachtige site gekomen. Toen heb ik je gemaild hoeveel herkenning ik daar las, hoe inspirerend en troostend de woorden voor mij waren toen ook onze zoon is overleden. Later nog ontroerende persoonlijke mail van jullie gekregen. Daardoor heb ik ook af en toe op je muzieklijst gekeken. Lees de anekdotes en de bijzondere kanttekeningen. Vanavond dacht ik, misschien is er weer wat nieuws, wat moois te lezen op de Steenbergen-site. Daardoor las ik, dat je een grote operatie hebt ondergaan. Ik wil je beterschap wensen en een snel herstel, je zult ongeduldig zijn, maar toch lees ik weer hoe je een positieve draai geeft aan de gedwongen rust.
Allerhartelijkste groeten, van Greetje van den Bosch, de moeder van Remco.”

Die laatste zin…!

Vaders en moeders verliezen kinderen. Ik probeer als vader te voelen hoe het moet zijn om als *moeder* een kind te verliezen… In jou als vrouw is een kind verwekt en gegroeid. Uit jou is een kind geboren. Je hebt het kind verloren. Hoeveel moeders hebben een in hun lichaam gegroeid en uit hun lichaam geboren kind verloren?

Louise, de moeder van Martijn
Greetje, de moeder van Remco
Tine, de moeder van Jan
Beatrix, de moeder van Friso

8 Vertraagde tijd

Het was nog te vroeg, maar ja, Martijn en ik wilden wel een mooie plek hebben. Dus besloten we op de stoep van Konditorei Kandler op het Thomaskirchhof in Leipzig nog een kop koffie te nemen. Daar hadden we een mooi zicht op de zijingang van de Thomaskirche. Zo konden we als dat nodig was meteen aanschuiven in de rij.

Op die vrijdagmiddag zou om vijf uur het Thomanerchor (in matrozenpakjes!) optreden, “in der liturgischen Form der Vesper, Dauer ca.1 Stunde.” Dat wilden we natuurlijk niet missen. We hadden de kerk al bezocht, stilgestaan bij het graf van Johann Sebastian Bach, gelezen dat Luther hier had gepreekt en Mozart een orgelconcert had gegeven, Mendelssohn de Mattheus Passion nieuw leven had ingeblazen. We lazen in een zijzaal de op de wand geschilderde tekst uit de Kantate BWV 60, “Es ist genung” (ja, met die g). We waren op historische grond – zoals elke plek die Martijn en ik tijdens die prachtige camperreis in 2010 bezochten, historische grond was.
Dat alles en nog veel meer speelde zich in mijn herinnering af, toen gisterenavond op de muziekzender Brava de Matthäus Passion van Bach klonk – jawel, vanuit de Thomaskirche en met het Thomanerchor in Leipzig. Ik leefde in vertraagde tijd.

Louise en ik hebben blijkbaar een geheim dat slechts weinigen kennen: vertraagde tijd. Velen kennen ons als nijvere bijen. Uit de vele reacties die ik tijdens mijn ziekte – en in het bijzonder op mijn blogs – mag ontvangen, blijkt dat er nogal wat zijn, die vermoeden dat het mij enige moeite kost de noodzakelijke rust in acht te nemen. Ze vergissen zich, niets is namelijk minder waar.
Ja, Louise en ik hebben heel wat afgebuffeld in ons leven. Dat konden we echter alleen maar, doordat we samen de discipline hebben aangeleerd om rust te scheppen, vertraagde tijd. In de rust van ons huis als we – met een lekker glas wijn en mooie muziek – elke dag opnieuw elkaar helpen om rust te vinden in ons hart. In de ontmoeting met geliefden en vrienden, in de concertzaal, op een stille boerencamping.
Hoe anders dan in die vertraagde tijd zou het voor mij mogelijk zijn gedichten en verhalen te schrijven, woorden te vinden voor het eigenlijk niet te beschrijven verdriet, in de nu ontstane leegte geborgenheid te ervaren? Alleen door die door onszelf gecreeerde rust zijn we in staat steeds weer de draad van het léven op te pakken en te genieten van de levenden om ons heen: Robert, Jente, Jesper, Lennart, al die mensen om ons heen die lief én leed met ons willen delen!

Fysiek is mijn hart nog steeds onrustig, ik heb hartritmestoornissen als gevolg van atriumfibrilleren. Daarom moest ik na de zeer geslaagde klepvervanging toch weer vijf dagen in het ziekenhuis verblijven. Drie elektrische cardioversies (noem het maar het resetten van het hart) namen die ritmestoornissen niet weg. Met medicijnen kan de aritmische hartslag van 150 wel weer dalen naar zo’n 70 slagen, maar wellicht is dat toch niet voldoende en moet er nog weer operatief worden ingegrepen. Daarover hebben we woensdag a.s. een gesprek met de cardioloog. Maandag j.l. leidden die ritmestoornissen tot een kortstondige lichte tia. Na allerlei onderzoeken luidde de conclusie dat deze tia inderdaad het gevolg is van het atriumfibrilleren.

Fysiek is mijn hart onrustig, maar de nu noodzakelijke rust ervaar ik als kostbare en daarom vertraagde tijd. Soms zo traag dat het is alsof de tijd stil staat. Dan zitten Louise en ik op het bankje bij de grote vijver op Kranenburg. We treden terug in de tijd. De deuren van de aula gaan open, we duwen met Jente en Robert de baar naar voren.

We betreden de aula en zien al die rouwenden, de ogen gericht op de kist en op ons. Daar, te midden van al die mensen die we dan weer voor ons zien, herinneren we ons Martijn. Hij had en heeft, hoe ook, een plaats in ons en hun bestaan. Zo leeft hij voort als we stil op die bank zitten. Nooit alleen, Martijn is altijd bij ons. Zo léven wij – in kostbare en daarom vertraagde tijd.

9 Levensloop

In het voorbijgaan werd mijn blik onweerstaanbaar naar links getrokken en toen zag ik

haar: een jonge vrouw, die aandachtig staat te lezen in het binnenvallende ochtendlicht. Ze heeft haar blauwe nachtjakje nog aan. Alle haar omringende kleuren zijn ondergeschikt aan dit stralende lapis-lazuliblauw. De concentratie waarmee ze leest wordt zichtbaar in haar beide handen waarmee ze het papier omklemt. Het moet haast wel een brief zijn. Een brief van haar geliefde? Ziet ze uit naar zijn terugkeer van een verre reis? Wordt het verlangen naar hem gevoed door de verwachting van een kind?
We liepen in de eregalerij van het een dag eerder heropende Rijksmuseum, op weg naar het alles overheersende schilderij *De Nachtwacht* van Rembrandt. Het schilderijtje *Brieflezende vrouw* (slechts 46,5 * 38 cm) van Johannes Vermeer trok echter niet minder aandacht. Of je nu wilt of niet, je moet dat intieme tafereel met die prachtige kleurenharmonie wel van heel dichtbij zien. Wat is daarvan het geheim?

Steeds weer ontvangen we – al of niet naar aanleiding van mijn blogs – bijzondere woorden per mail of kaart. Ook een aantal neven en nichten laat zich daarin niet onbetuigd. Deze week ontvingen we onder meer van onze nicht Rachel Hilbers een kaart. Juist de woorden op die kaart deden me terugdenken aan die bijzondere ontmoeting met dat intieme schilderij van die brieflezende vrouw.

Op haar kaart herschrijft Rachel woorden van Marinus van de Berg:

Levensloop

Zoals de geboorte van een kind
je anders laat leven,
zo laat de dood van een kind
je leven anders lopen.
Je zult voor altijd anders
je levensweg lopen,
zwaarder dan vaak vermoed.

Rachel voegt er op haart kaart onder meer de volgende woorden aan toe:
“Met nieuw leven in mijn buik, stond ik stil bij jullie verlies, het missen van een kind, zoon, jullie Martijn. Ik wil het graag met jullie delen.”

10 Het voltooide leven

“Ooit, later, zal ik naar Friesland gaan. Ik zal er kopen: een huisje. Een klein, afgelegen en eenzaam huisje. Als de avond valt zal ik mij een biertje inschenken, eentje maar, en ik zal mij in de werkkamer terugtrekken en dan zal ik, alleen achter mijn schrijftafel gezeten, schrijven het Boek aller Boeken.”

Martijn is 26 jaar als hij deze woorden schrijft in een artikel dat in 1997 werd gepubliceerd in het tijdschrift *Afslag Noord*. Het is een artikel over het Friese land, zijn bewoners én zijn doden. Het artikel zal zeker onderdeel zijn van het boek dat we over Martijn zullen laten verschijnen, met zijn tekeningen en een bloemlezing uit zijn bijzondere teksten.

Zijn tekst kan je zo maar helemaal op het verkeerde been zetten. Het is proza én poezie.
Meent hij wat hij schrijft? Is het humor, zelfspot, sarcasme of ernst, tederheid, liefde die in veel van zijn artikelen doorklinkt? In de verwarring die zich van de lezer meester kan maken, weerspiegelt zich de ziel van Martijn. In veel van zijn teksten wordt zo zijn worsteling met het leven zichtbaar, zijn zoektocht naar een antwoord op de vraag “wie ben ik en hoe verhoud ik mij tot de mensen en de wereld om mij heen?” Toen bij hem in 2012 de diagnose Asperger werd gesteld, begon voor Martijn een nieuwe weg in het leven omdat hij (daardoor) een antwoord begon te vinden op die vraag. Tot hij – nu bijna een jaar geleden – werd geveld door de dood.

In de zeventiger jaren maakten de schrijver Kafka en en de psychiater Viktor Emil Frankl een grote indruk op mij. De laatste schreef al in 1946 het boek Ein Psycholog erlebt das Konzentrationslager, pas in 1978 vertaald en uitgegeven als De zin van het bestaan. Ik noem Kafka en Frankl nu in één adem en daar is een goede reden voor. Frankl zegt (nu in mijn eigen woorden): het enige waarvan we in (de toekomst van) ons leven zeker zijn is ons verleden en hoe we daarmee zijn omgegaan. Als je ons leven vergelijkt met een scheurkalender, dan lijkt onze toekomst weinig zinvol: het aantal blaadjes wordt steeds minder. Maar dan kijk je verkeerd, zegt Frankl: elke dag komt er een blaadje bij met levenservaringen. Jouw toekomst bestaat uit een elke dag groeiende stapel levenservaringen, waardoor de bedoeling van het leven zichtbaar wordt. Totdat het laatste blaadje wordt afgescheurd. Dan is je leven voltooid. En Kafka schrijft dat er één moment in je leven is, waarin alles uit het verleden zijn betekenis krijgt in het perspectief van dát moment: als je sterft en je leven voltooid is!
Het zijn gedachten die mij in hoge mate hebben gevormd: mijn toekomst bestaat uit een toenemende hoeveelheid levenservaringen en de manier waarop ik zelf – als dader – daarmee ben omgegaan. Totdat mijn leven voltooid is.
Maar hoe zit dat dan als je – zoals mijn vader – sterft als je 45 jaar oud bent en een vrouw met vijf zonen in armoe achterlaat? En was het leven van onze zoon Martijn voltooid toen hij – druk bezig dat leven opnieuw uit te vinden – werd geveld toen hij 43 jaar jong was?

Wij drinken een glas op het leven, wetend dat we geen antwoord zullen krijgen op de vraag waarom Martijns droom niet mocht uitkomen:

“Ooit, later, zal ik naar Friesland gaan.
Ik zal er kopen: een huisje.

Een klein, afgelegen en eenzaam huisje.
Als de avond valt zal ik mij een biertje inschenken,
eentje maar,
en ik zal mij in de werkkamer terugtrekken
en dan zal ik,
alleen achter mijn schrijftafel gezeten,
schrijven het Boek aller Boeken.

11 De ander en ik

Dinsdagavond, 21 april: een wonderschone aanval waarbij drie Bayern-spelers de bal slechts één keer raken, wordt afgerond met een zeer fraaie diagonale en doel treffende kopbal. Het in het hoofd van velen al uitgeschakelde Bayern heft zich op en het uitverkochte stadion staat op z'n kop.
Ja, op zo'n moment houd ik van voetbal en ik deel die liefde met de theoloog Van Ruler, die enkele dagen voor zijn dood nog schreef: 'Wezenlijk in de heiliging is: genieten van Ajax en Feyenoord!' [1]

Maar gaande de wedstrijd drong zich die dinsdagavond steeds weer en meer een ander beeld aan mij op.
Het is het jaar 2011. Martijn en ik zijn samen, met de camper, op de camperplaats die ligt op het parkeerterrein van die imposante Allianz Arena in München. Als het donker wordt kleurt de buitenkant van het voetbalstadion om de twintig minuten wisselend rood en blauw, fascinerend. Het is – vind ik – de mooiste campertocht geweest die we als vader en zoon maakten, langs allerlei historische plaatsen die in het Duitsland van de eerste helft van de 19e eeuw zo'n belangrijke rol hebben gespeeld en waarover Martijn zulke mooie artikelen heeft gepubliceerd.[2] München wilden we aandoen vanwege de mislukte putch van Hitler vanuit de Bürgerbräukeller.
Maar meer nog om een bezoek te brengen aan de Ludwig-Maximilians-Universität. Daar immers studeerden Hans en Sophie Scholl. Met vier anderen vormden ze de verzetsgroep Weisse Rose. Ze werden op 18 februari 1943 betrapt bij het verspreiden van Flugschrifte waarin ze opriepen tot geweldloos verzet. Op 22 februari 1943 werden Sophie (21 jaar oud) en Hans Scholl (24) door middel van de guillotine geëxecuteerd.

We bezochten de universiteit, dwaalden door het monumentale trappenhuis. Op verschillende manieren werd de herinnering aan deze dappere enkelingen levend gehouden. Het meest werden we – sprakeloos – getroffen door de in steen uitgehouwen Flugschrifte die op meerdere plaatsen op het terras voor het universiteitsgebouw als monument waren aangebracht.
Terug in de camper bij het voetbalstadion, wisselden we nog van gedachten. We stonden stil bij de ultieme en nauwelijks te bevatten consequentie van een keuze voor een

levenshouding die ervan uitgaat dat je niet alleen voor jezelf leeft, dat je onderdeel bent van een gemeenschap, en dat alleen de gerichtheid op de ander betekenis aan je leven kan geven.
Zo'n moment van het bij elkaar herkennen van een gekozen levenshouding ervoer ik met Martijn, daar in München. Zo'n moment ervoeren Louise en ik ook op die avond, toen Robert zijn einddiploma van het Atheneum kreeg uitgereikt De conrector gaf iedere leerling enkele woorden mee, waarop hij ook verder reflecteerde. Tegen Robert zei hij: "Wees niet al te rechtvaardig." Dat moment is al lang geleden, maar het staat me ook nu nog scherp voor ogen. Ik was trots, omdat die woorden duidelijk maakten dat ook Robert sterk gericht is op de ander en zoekt naar eerlijkheid en rechtvaardigheid.
Als ik dan nu kijk en luister naar onze kleinzonen Jesper en Lennart en veel van hun klasgenoten, vriendjes, buurtkinderen, hun omgang met en zorgzaamheid voor elkaar, dan word ik blij omdat ik weet dat ook zij – nu onbekommerd – zó willen leven.

Na de voetbalwedstrijd wisselden Louise en ik nog verder van gedachten. Hoe wij – Louise, Robert, Jente en ik – in het voorbije jaar die liefdevolle betrokkenheid in overweldigende mate hebben mogen ervaren: mens ben je als je sámen leeft, je gericht bent op de ander – dát geeft aan het leven zijn betekenis!

Waartoe het kijken naar een prachtig moment in een voetbalwedstrijd al niet kan leiden: heiliging van het leven, Van Ruler heeft dat begrepen!

1 1971, *Ultra-Gereformeerd en Vrijzinnig*, essay in het blad Wapenveld
2 Voornamelijk in het magazine *Wereld in Oorlog*, 2008 t/m 2014

12 Unschuld

"*Maar ik moet je wel laten delen in mijn gedachten, want dan pas worden ze me zelf duidelijk*."[1] Het zijn woorden van de theoloog Dietrich Bonhoeffer, geschreven in de gevangenis Tegel, 5 mei 1944. Ze staan in een brief waarin hij – zo lijkt het – vertrouwde waarheden ter discussie stelt.
Hoe zijn denken uiteindelijk zou zijn uitgekristalliseerd, weten we niet. Hij had geen tijd meer, want de wreedheid van het Nazi-regime haalde hem in. Terwijl de natuur tot nieuw leven kwam en de bevrijders nog drie weken nodig zouden hebben om het concentratiekamp Flössenburg te bereiken, sterft Dietrich Bonhoeffer nog geen jaar later, op 9 april 1945, aan de galg.

Bonhoeffer heeft mij lessen voor het leven meegegeven. Niet door mij voor te schrijven hoe te leven, wel door met mij te delen wat volgens hem de essentie van mijn bestaan is. Soms is het maar een enkele zin: "Het is veel gemakkelijker in principe een zaak trouw te blijven, dan in concrete verantwoordelijkheid."[2] Bonhoeffer stelt de vraag wie stand houdt als het kwaad zijn verleidelijke masker afzet en om bestrijding vraagt. Zijn antwoord is: die man of vrouw die in eigen vrije verantwoordelijkheid durft te handelen, niet vanaf de zijlijn vertelt hoe het (beter) moet, maar morele moed toont en zélf handelt.

Daarbij is domheid volgens Bonhoeffer een heel gevaarlijke vijand. Maar wat is domheid? Er zijn mensen met een buitengewoon groot verstand die dom zijn en er zijn mensen met een traag verstand die allesbehalve dom zijn. Domheid is voor Bonhoeffer geen gebrek aan intelligentie maar een moreel tekort. De domoren zijn – denk ik – in 2015 onder meer die mensen die met een al of niet grote mond via Twitter of goed gebekt in een tv-programma, maar hoe dan ook áltijd vanaf de zijlijn, weten hoe het moet. Maar ze hoeven en durven zelf geen concrete verantwoordelijkheid te nemen voor noodzakelijke beslissingen. Ze wassen uiteindelijk hun handen in onschuld en wijzen naar de ander.
In ons huis bevindt zich een bijzonder kunstwerk. Het is een zwart zeepdoosje van kunststof, met een wit stukje zeep. Op het zwarte deksel en in de witte zeep is het woord UNSCHULD gedrukt.

Onze zoon Martijn kocht het in Nürnberg, de stad waarin de kunstenaar Ottmar Hörl nu Präsident der Akademie der Bildenden Künste is. Er zijn inmiddels circa 45.000 exemplaren van verkocht. Nürnberg deden we aan tijdens onze camperreis waarover ik vorige week schreef, een reis waarin we ook Dachau bezochten.

De herinnering aan Dachau brengt een indrukwekkende bijlage van het dagblad Trouw op mijn netvlies - 21 januari 1995, nu dus al weer 20 jaar geleden: Auschwitz, het geweten oog-in-oog met onze afgrond.
Wij zijn – zo schrijven de journalisten Willem Breedveld en Johan ten Hove – zélf die afgrond. De mens is een èn-èn wezen, niet goed of slecht maar goed en slecht. Zittend in de stront en starend naar de hemel. Vandaar Auschwitz met zowel een vraagteken als een uitroepteken. Tussen die twee zullen we voortdurend heen en weer geslingerd

worden. Het vraagteken is de erkenning dat we de afgrond vooral in onszelf moeten zoeken. Het uitroepteken staat voor de hoop die we mogen putten uit de wetenschap dat er ook enig zicht bestaat op de hemel boven ons.

Maar dan komt die vraag van Bonhoeffer terug. Bonhoeffer die de hoogste prijs – de galg – betaalde: wie toont morele moed en neemt verantwoordelijkheid? Dan kijk ik opnieuw naar dat kunstwerk dat Martijn ons naliet: wie wast zijn handen in onschuld? Wat doe ik op het beslissende moment? Ik weet het niet zeker.

1 Dietrich Bonhoeffer, *Verzet en Overgave, brieven en aantekeningen uit de gevangenis,* verzameld en ingeleid door Eberhard Bethge, blz. 240

2 Onder meer Bonhoeffer's gedachten over verantwoordelijkheid vormden voor mij de basis voor mijn boek "*Vacante verantwoordelijkheid in het ziekenhuis*", 2005, twee drukken en uitverkocht.

13 Een lach, geboren uit een traan

Zo maar een stip in het heelal; klik maar: N 51.96679, E 05.78773. Een plein, een voormalig koetshuis, nu restaurant. Zo maar een stip? Nee, een herinneringsoord voor ons, onze kinderen, familie en vrienden, omdat wij daar op 4 juli 1992 en 30 juni 2007 twee prachtige huwelijksfeesten vierden.
Klik, nog zo'n stip, klik maar: N 52.39688, E 06.05728. Een boerderij, verbouwd tot woning. Zo maar een plek? Nee, een herinneringsoord. We leefden er met ons vieren – Louise, Roel, Robert, Martijn – van 1977 tot midden 1993. We bouwden daar aan ons leven en aan het huis en de 2.447 m2 sier- en moestuin, vijver en boomgaard. Ons huis was een open huis. Ook nu nog is het een herinneringsoord voor de velen die met ons daar hebben vertoefd in goede en slechte tijden, een dag, soms weken, soms maanden.
Louise en ik liepen maandag j.l. op het Landgoed Molecaten in Hattem, klik maar: N 52.46480, E 06.05579. Nog zo'n herinneringsoord, met dichtbij de Leemcule. Vroeger wandelden en fietsten we daar met Robert en Martijn en konden zij de aantrekkingskracht van de watermolen niet weerstaan. Zoals dat ook het geval was met de kleinkinderen, toen we er als grote families dineerden, een keer met moeder Steenbergen en haar nakroost, een keer met vader en moeder Hilbers en hun nageslacht.

Herinneringen – We bladerden diezelfde maandagavond door de foto- en tekstboeken van vakanties en van het 'gewone' leven – vele jaargangen, ons samenleven in retrospectief. We dachten samen hardop na over wat is geweest en zal komen. De wijn was goed, er was vreugde en troost. Het werd laat en we sliepen daarna gerust. Als wij onze blik op de toekomst richten, weten we niet wat ons staat te wachten. Wat we wel weten is dat we dan herinneringen zullen hebben. Herinneringen die zich vermengen met het leven van dat moment; het leven zal er zelfs mogelijk door overheerst worden.

Wij staan als gezin voor onafwendbare, kwade dagen. We zullen ons 10 mei 2014, de laatste dag met Martijn herinneren, blij omdat Louise jarig was, 70 jaar werd. Het rode hart dat hij aan Louise gaf, gevuld met heerlijke chocola. 's Avonds ons meer dan gezellige samenzijn in een Japans restaurant. Zijn laatste groet op het plein, terug naar zijn 'huisje' in Emmen.
Wij zullen ons 14 mei 2014 herinneren, hoe we hoorden dat hij was gestorven, waar we waren, wat we deden. Herinneringen rijgen zich aaneen.

Op verwachte en onverwachte momenten zijn er de tranen. Maar ook steeds vaker helpen de herinneringen ons om te weten en te voelen hoeveel mooie en blije tijden en gebeurtenissen we met onze kinderen Robert én Martijn hebben gehad, hoeveel plezier we hebben gehad, hoeveel we samen gelachen hebben.

Hoe gek het wellicht ook klinkt, zo zijn ook een aantal achtereenvolgende auto's mooie herinneringsoorden geworden. Daarin werden de bandjes afgespeeld als we met Martijn en Robert op vakantie gingen. Honderden kilometers muziek: Kinderen voor kinderen ['Ik heb zo wa-wa-wa-waanzinnig gedroomd'], Elly en Rikkert met het Oink-beest ['Kijk uit voor systemen, de systemen'], Robert Long ['Want 't leven was lijden, als je danste een heiden'], Herman van Veen ['De dwaze moeders op het plein'], Conny vanden Bosch ['Hij was misschien net achttien jaar'], Het Goede Doel ['Eén keer trek je de conclusie, vriendschap is een illusie'], Simon & Garfunkel ['Bridge over troubled water'] en nog heel veel meer en vooral ook Liselore Gerritsen! Hoe jong ze ook nog waren, Robert en Martijn vonden het mooi! Vooral toen haar bundel Oktoberkind uitkwam. Want Martijn was een oktoberkind.

Ach, lieve jongen – herinneringen, jongen,
allemaal herinneringen…

Zo herinneren we ons Martijn: met een lach, geboren uit een traan.

Een traan die altijd in je ogen staat
En die niet langs je neus je leven uit gaat
Is een traan die een gegeven is
Is een traan die een deel van je leven is

Maar een lach die uit zo'n traan geboren is
Is een lach die van verre te horen is
Is een lach die van binnen naar buiten is
Is een lach die nooit meer te stuiten is

Tekst: Liselore Gerritsen, *Oktoberkind*, 1982 ◄

14 14 mei 2014 – Elke dag

Soms, in het donker van de avond, voordat de slaap mij overmant, hoor ik een motor afslaan, daarna gestommel op het plein. Dan dringt zich aan mij op: zou jij, Martijn, daar alsnog zijn? Of heb ik me vergist en kom je morgen?

Soms, als een nieuwe dag begonnen is, na het ontbijt, de krant, zet ik mijn laptop aan, wacht op de post die binnenkomt. Dan flitst het door mijn hoofd: zou jij, Martijn, vandaag een antwoord geven op mijn vraag? Of komt dat mailtje morgen?

Soms, als de telefoon mij meldt dat iemand één van ons wil spreken, denk ik: zou dat soms Martijn zijn? Jij zou dan op mijn vraag hoe 't met je gaat, in 't Gronings zeggen: "Goud mams," en dan "maak je geen zorgen!" Of bel je morgen?

Vandaag, Martijn, nu ik aan je denk, noem ik je naam, zoek ik in ons gedeeld verleden. Want zal ook morgen nog bestaan, wat wij in nu vervlogen tijden deelden?

Vandaag, Martijn, ons kind, wacht in óns huis je Rietveld-stoel op jou. Daarop ligt nu jouw rode hart, het laatste geschenk dat jij Louise gaf. Zo zie ik door mijn tranen elke dag je liefde, hoor ik steeds je gulle lach.

Martijn, zoonlief, de tijd staat stil vandaag. Ik heb een plek waar ik je draag. Rust daar in vrede, want ik ken het antwoord op de vraag: wanneer wordt het ooit morgen?

15 Voorbij, voorgoed voorbij

Voor de derde – en voor nu, laatste – keer neem ik je mee in onze wereld van herinneringen aan het sterven en afscheid van Martijn.
Het is alsof ons verdriet nu intenser is dan toen. Het slaat harder toe, heeft een grotere lichamelijke impact. We hebben geprobeerd te doorgronden hoe dat kan. Was het omdat het toen nog nauwelijks te begrijpen viel? Was het, omdat we zó in beslag werden genomen door het moment van toen, de hectiek van die tijd, de voorbereiding en het regelen, de sterke wil om het goed te doen voor Martijn, voor ons als gezin, voor allen rond Martijn? Was het omdat we toen nog niet zijn dood en zijn bijzondere leven met elkaar konden verbinden? Was het omdat het gat in ons leven toen nog nauwelijks werd gevoeld?

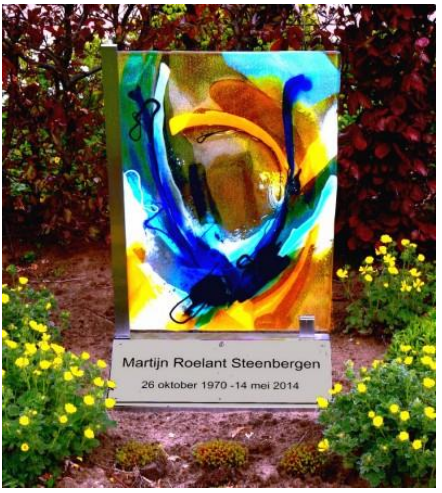

Ik heb al schrijvend, met woorden en beelden, geprobeerd het gat te vullen dat niet meer te vullen is. De dagen met onze levende Martijn, ze zijn voorbij, voorgoed voorbij. Maar wat zijn we verrijkt en getroost door de zeer talrijke reacties die we ontvingen; op de weblog zelf, per mail, brief, kaart, telefoon, thuis. Velen hebben willen delen in onze herinnering en verdriet, we ontvingen prachtige gedichten.

Vandaag koesteren en delen we onze dankbare herinneringen aan de uren die Martijn op 19 mei 2014 bij ons thuis was, ons intense én intieme afscheid, die avond in de overvolle aula van Kranenburg. De intocht, de woorden en muziek; aan het slot óns lied voor Martijn en voor ons als gezin, voor allen. Wij stonden daar, verenigd met Martijn: zijn ouders Louise en Roel, zijn broer Robert en zus Jente, Jesper en Lennart, zijn neven - *Verdriet zoekt zingend zich een weg.*

We zingen het ook nu, in ons hart, met de muziek van Gabriël Fauré, de inleiding van zijn *Cantique de Jean Racin.*

Zie volgende bladzijde

Voorbij, voorgoed voorbij -
Wat blijft dat is de liefde
Wij staan hier rond Martijn,
verdriet zoekt zingend zich een weg.
Maar ondanks alle pijn
vatten wij nieuwe moed.
Wij weten ons geborgen,
vandaag en morgen.
In deze kwade tijd
ervaren wij genegenheid,
zo velen om ons heen!
Vrede baant zich een weg,
De toekomst is nog onbekend,
toch zekerheid.
Wij staan hier rond Martijn,
verdriet zoekt zingend zich een weg.
Toch klinkt ons lied:
wij vatten nieuwe moed.
Het leven mag weer verder gaan,
want liefde maakt het goed!
afscheid 19 mei - Zwolle, Kranenburg - 20 mei begrafenis
2014

17 De bouwvakker

Onze badkamer had hier en daar nog wat herstelwerk nodig, de nasleep van een volledige renovatie vorig voorjaar, toen geluk in ons huis nog heel gewoon was. Het verantwoordelijke installatiebedrijf had daarvoor een speciaal soort klusjesman ingehuurd. Ik weet niet of jij het weet, maar dat zijn mensen die beschikken over een ongekend breed vakmanschap: kitten, timmeren, metselen, tegels zetten – gouden handen! Het resultaat van een evolutieproces van – bij hem – eenenveertig jaar; hij moest nog elf jaar en zag daar wel tegenop, hoe graag hij zijn werk ook deed. Dat lichaam, meneer!

Het kwam mooi uit: toen hij zijn klus in hoog tempo en heel fraai had geklaard, liep het tegen half tien, voor mensen in de bouw de eerste koffietijd. Vraag niet of een bouwvakker om negen uur een kop koffie wil. Nee, meneer, half tien, vaste prik! In ons dertiger jaren huis is al menig klusser over de vloer geweest – er zijn immers grenzen aan mijn (ver)bouwliefhebberij en kunde op dat gebied – en we hebben de goede gewoonte ontwikkeld, dat we (als het maar even kan) samen in de eetkeuken in ons souterrain een kop koffie drinken. Of liever twee, want daar draait het vrijwel altijd op uit, als je twee, drie boterhammen eet! De koffie bijna altijd mét melk en suiker, en het liefst veel! Het lepeltje mag er rechtop in staan.

Aan de overkant van de gracht (voor wie het niet weet: onze achtertuin grenst aan de stadsgracht) zagen hij en wij het sloopafval het voormalige ziekenhuis Isala Weezenlanden zich opstapelen. Het geronk van de sloopshovel klonk beschaafd door de ramen met dubbel glas in de grote openslaande keukendeuren. "Een dochter van mij heeft daar gewerkt," begon hij en hij knikte met zijn hoofd richting de gracht. Aan zijn dialect was te horen dat hij uit een streek boven Zwolle kwam. Er volgde een lang verhaal, waarbij wij volstonden met het zo nu en dan stellen van een vraag. Over drie dochters die alle drie verpleegkundige waren geworden, van hun werk hielden en er trots op waren; die ene dochter werkte nu in de nieuwe Isala kliniek en ze had het geweldig naar haar zin! Over een zoon die manager was in een zorginstelling. Wat een trotse vader zat tegenover ons.
Hij vertelde ook over hun dochtertje dat – al weer dertig jaar geleden – was overleden toen ze drie jaar oud was. Ze had een bloedziekte waardoor haar weerstandsvermogen vrijwel volledig ontbrak. Ruim twee jaar was ze in een isoleerkamer van het Wilhelmina Ziekenhuis in Utrecht behandeld en verpleegd.
Hij vertelde over hun bezoeken, over hun onvermogen hun dochtertje te helpen, over de pijn, over het verdriet. Daar zat hij, die stoere bouwvakker, zijn gouden handen rustten op de tafel, zijn ogen glinsterden van tranen.

Toen vertelde hij over die ene kinderarts. Hij had hun dochtertje die twee jaar behandeld, had veel met de ouders gesproken. Hij noemde hem bij zijn voornaam, want er was een band ontstaan.
Een band waarin voor deze kinderarts professionele afstand en menselijke nabijheid blijkbaar in een volkomen evenwicht met elkaar waren. Op de dag waarop hun dochtertje werd

begraven, was de arts gekomen en de hele dag bij het gezin gebleven. Om zijn taak naar het gezin te voltooien.
Het was ruim na tienen toen de bouwvakker zijn broodtrommel dicht deed en opstond. Hij had de tijd genomen om te vertellen, wij om te luisteren. We liepen samen naar zijn auto, we gaven elkaar een hand en voelden ons – daar twijfel ik niet aan – met elkaar verbonden.

Ik durf de vraag nauwelijks te stellen, maar toch:

Zou het zo kunnen zijn dat soms – ja, soms – het menselijk geluk, vrede in het hart tot volheid kan groeien, juist als ook ooit – ja, ooit – intens verdriet zich voorgoed daarin heeft genesteld?

19 Een hand die aanraakt

Ze was, had Cathelijn me verteld, al in de negentig. Toen ik in de deuropening stond, zag ik aan de contouren van haar lichaam, dat ze een kleine vrouw was. Ze lag in een foetushouding met haar rug afgewend van de deur, haar gezicht verborgen. Afgesloten voor en van iedereen. Twee dagen eerder was ze geopereerd. Haar linkervoet en een deel van haar onderbeen waren verwijderd als gevolg van de voortschrijdende diabetes. Elk uur sterft in Nederland een mens aan deze slopende ziekte, maar deze vrouw leefde nog.

Een maand voor mijn confrontatie met een ernstig lijdende vrouw op zeer hoge leeftijd, had ik Catheliijn uitgenodigd voor een gesprek op mijn werkkamer. Ik had de maandelijkse column in het ziekenhuisblad geschreven, dit keer over mijn waardering en zelfs bewondering voor verpleegkundigen. Hoe zij zo vaak enkele kwaliteiten in zich verenigen tot een unieke mix: vakmanschap, nabijheid en distantie, mededogen en praktische doenerigheid. Maar ik had ook geschreven dat ik het zo jammer vond dat de verpleegkundigen als groep, als discipline, zo vaak afwezig leken en in de schaduw van de medisch specialisten leefden.

Dat liet Cathelijn zich niet zeggen! Ze stuurde me een mail waarin ze me bedankte voor mijn waarderende woorden over verpleegkundigen. Maar ze vroeg me ook dringend of ik wel voldoende wist van de dagelijks terugkerende dilemma's van verpleegkundigen op de chirurgische afdeling, zeker in de wisselwerking met artsen. Of ik wel in de gaten had hoe de verpleegkundigen zich dan weerden, maar nauwelijks gehoord werden.
Nadat ze bekomen was van haar verbazing over mijn uitnodiging voor een ontmoeting op mijn kamer, ontstond een heel aangenaam gesprek. Het maakte zoveel indruk op mij, dat ik met haar afsprak de afdeling te bezoeken om daar met haar en haar collega's het gesprek voort te zetten. Cathelijn ging de vragen over de grenzen van de zorg én dus ook de grenzen van het leven niet uit de weg. Was het wel zinvol deze mevrouw nog te opereren met het volgens haar welhaast zekere risico dat ze na veel lijden alsnog binnen korte tijd zou overlijden? Zou de zorg niet veel meer gericht moeten zijn op een vredig sterven dan op behandeling aan de gevolgen van een voor deze mevrouw uitzichtloze ziekte? Dat waren de vragen waarmee de jonge verpleegkundigen op deze chirurgische afdeling worstelden. Het waren vooral vragen waarvoor ze bij de chirurgen niet of nauwelijks gehoor vonden, zo ervoeren ze.

Ik heb de verpleegkundigen op die afdeling nog meermalen mogen ontmoeten. Het tweede thema dat daarbij grote indruk op me maakte, heb ik nadien samengevat met de woorden 'de prijs van troost'. Toen ik in 2008 met pensioen ging, zei ik het in mijn afscheidstoespraak zo: "…ik aanvaard geen markt, waar de patiënt is verworden tot een zorgconsument. Want daarin is geen plaats voor de menselijke ontmoeting, voor een troostvolle hand. Want hoe is er in die markt plaats voor de verpleegkundige die een verdrietige patiënt wil troosten maar daarvoor geen tijd meer heeft? Jazeker, 20 Euro kosten die tien minuten misschien wel. Jammer hoor, maar troost en menselijke ontmoeting zitten niet in onze DBC-prijs! Als we het ziekenhuis uitsluitend zien als een zorgwinkel, is dat onverenigbaar met hoe burgers ons ziekenhuis beleven. Zoals een bezoeker mij schreef: "Altijd als ik hier ben en rondloop, in het huis van de diakonessen, Hotel de Dieu, realiseer ik mij dat dit een plaats van heling is, van hoop, van

verdriet ook, bovenal van vertrouwen". Zó wil ook ík dit huis in mijn herinnering laten voortleven."

Een troostvolle hand! Een hand die niet alleen de haren wast, de wonden verzorgt, misschien daardoor wel pijn veroorzaakt. Maar ook: de aanraking als wellicht de meest essentiële mogelijkheid om nabij de ander te zijn. Met mijn ogen mag ik de ander zien, met mijn uitgestrekte hand mag ik de ander (aan)raken en voelen.

Is er in het verpleegkundig handelen nog tijd voor een troostvolle hand? Cathelijn en haar collega's wisten het me wel te vertellen: "Als wij de verpleegkundige zorg beter organiseren, als we doelmatiger werken, is er meer tijd voor de echte zorg!" De in onze samenleving vaak gecreëerde tegenstelling tussen kwaliteit en doelmatigheid is heel vaak niet terecht. Sterker: meestal zijn ze dienstbaar aan elkaar. Maar daarover een volgende keer.

De hand die de ander aanraakt. De grote schilder Michelangelo begreep als geen ander de betekenis daarvan. Toen hij liggend op zijn rug de fresco's in de Sixtijnse Kapel schilderde, was daaronder ook *De schepping van Adam*. In dit meters grote fresco is Adam al wel een krachtige jonge man, maar hij heeft nog een slappe vinger. Adam ontvangt levensadem als de energieke, dynamische, vliegende God hem aanraakt, waardoor Adam tot leven komt en zich opricht. Dat is de kracht van de aanraking, Michelangelo wist het.

Mocht het fresco van Michelangelo je niet (aan)raken, dan is er ook de bijzondere song van Roosbeef* die ze schreef voor en zong tijdens de dodenherdenking op 4 mei 2013. Het gaat over een meisje in de oorlog, die misschien niet bang is om dood te gaan, wel om niet aangeraakt te worden:

Raak mij aan. Raak mij met alles aan!

21 De genade van een moeder

Hij liep voor de pastoor het kerkzaaltje binnen, een grote kaars in zijn handen geklemd. Zijn diepzwarte krullend haar en zijn glimmende, heel donkere ogen staken schril af tegen zijn bleke, bolle gezicht. Het kon niet anders of hij moest al lange tijd de zon niet hebben gezien. Hij hield zijn pas in, draaide een halve slag linksom en liet de pastoor aan zich voorbijgaan. Met een voorzichtig oplossende dissonant sloot ik mijn orgelspel af. Even heerste stilte, totdat de pastoor met één opgeheven hand ons begroette. We waren met z'n achten, allemaal mannen.

Ik had dit tafereel al zo vaak meegemaakt en toch trof mij elke keer opnieuw de devotie waarmee die zesentwintigjarige Emile [1] gedurende de dienst zijn taak als misdienaar vervulde, zijn blik onafgebroken op de pastoor gericht. Maar het hoogtepunt kwam voor Emile aan het einde van de dienst. Het gebeurde elke dienst weer, zonder enige aankondiging. Nadat de pastoor ons zijn zegengroet had gegeven, begon ik meteen met het voorspel. Als daarna het eerste akkoord van het lied klonk, zette Emile met een volle, diepe basstem in: "Nu gaan de bloemen nog dood. Nu gaat de zon nog onder." Als de eerste vier regels hadden geklonken, zetten we met z'n allen het refrein in: "Stil maar, wacht maar, alles wordt nieuw".
Soms haalde Emile het vierde couplet niet. Dan biggelden tranen over zijn wangen en brak zijn stem. Niemand keek daar meer van op en de pastoor nam dan vloeiend zijn zang over. Als we uitgezongen waren, had Emile zich meestal weer bijeengeraapt en liep hij voor de pastoor het zaaltje uit, met zijn diepzwarte krullende haren en zijn weer glimmende, heel donkere ogen, de grote kaars in zijn handen geklemd. Voor even getroost.

Hij was klein, amper 1,70 meter en watervlug. De bewaarders hielden hem extra in de gaten, want hij wekte de indruk dat hij als een vlieg tegen de muur van de luchtplaats op kon lopen. Niet dat hij het overigens ooit had geprobeerd. Als hem dat al zou lukken, dan zou hij zeker niet door het prikkeldraad op de muur komen, maar toch. Op de één of andere manier hadden de bewaarders groot ontzag voor zijn acrobatische kunsten die hij in de gymzaal uithaalde. Iemand die dát kon… Die Emile, de tegenstelling tussen de misdienaar in de kerkzaal en de acrobaat in de gymzaal kon niet groter zijn. Wie was hij wel? Ik schrijf 1967. Emile was in de loop van dat jaar in de pas heropende gevangenis opgenomen, waar ik op 1 januari van dat jaar was begonnen als assistent-bejegeningscoördinator. Daarnaast had ik nog een onbetaalde vrijwilligersfunctie in die gevangenis: autodidactisch organist, op zaterdagmorgen met de pastoor, op zondagmiddag met de predikant, eenmaal per veertien dagen.
Gevangenis Noorderschans in Winschoten was met zijn 26 plaatsen een nieuw soort gevangenis: al veroordeelde gedetineerden werden daar maximaal zes maanden geplaatst. De staf onderzocht welk gevangenisklimaat het meest geschikt was en hoe de daar aanwezige gedetineerden het best bejegend konden worden. Want ze hadden allemaal één ding gemeen: een lange gevangenisstraf. De nieuwe Gevangeniswet

was net in werking getreden, waardoor naast het strafelement ook aandacht kwam voor de vraag hoe detentieschade voorkomen kon worden waardoor deze mensen na de straf niet afgestompt en voor de samenleving ongeschikt de gevangenis zouden verlaten. Het antwoord vinden op die vraag, dát was onze opdracht.
Nooit heb ik zoveel over menselijk gedrag geleerd als toen, in die kleine gevangenis in Winschoten, waar ik moordenaars, doodslagers, brandstichters, berovers, verkrachters, oplichters en nog veel meer bijzondere en vaak ook beruchte mensen heb ontmoet. Daar hoorde Emile ook bij. Emile kwam uit een zigeunerkamp in het zuiden des lands. Hij was heel gelovig, zoals hij me zelf vertelde. Hij had met een makker een bankoverval gepleegd in een provinciehoofdstad. Die overval was helemaal uit de hand gelopen. Ze hadden met scherp geschoten en een man en vrouw waren uiteindelijk aan hun verwondingen overleden. Ik had het dossier gelezen en de foto's gezien. Emile, een moordenaar.
Ik moest onmiddellijk aan Emile denken toen ik het indrukwekkende en ontroerende verhaal[2] las van Oshea Israel en Mary Johnson-Roy. Hij een moordenaar, zij de moeder van de vermoorde jongen. Ze bezocht hem 12 jaar na de moord, hij was toen 28. Tijdens dat gesprek sloeg haar haat om. Tot haar eigen verbazing omhelsde Mary de moordenaar van haar zoon bij het afscheid. "Onmiddellijk wist ik dat alle boosheid en vijandigheid, alles wat ik twaalf jaar lang voor hem voelde, was verdwenen. Het was over, ik had hem volledig vergeven." Mary en Oshea wonen nu, weer 12 jaar later, naast elkaar. Hij worstelt nog met haar vergiffenis: "Soms kan ik het niet goed plaatsen, want ik heb mezelf nog niet helemaal vergeven." Toen kwam de bruiloft van Mary. Haar zoon was daar niet meer bij, zijn moordenaar wel. Hij begeleidde Mary naar het altaar; Oshea, die ze nu haar zoon noemt, een moordenaar.

Ik weet niet wat er van Emile is geworden. Hij kon als geen ander boeten[3]: ontroostbaar in zijn cel, omdat hij zichzelf niet kon vergeven. Als hij nog leeft, is hij inmiddels ook in de zeventig. Zou er ooit in het leven van Emile een moeder zijn gekomen, een begenadigde vrouw die het bovenmenselijke en voor zichzelf ook onbegrijpelijke deed, die hem bij het afscheid omhelsde, die hem genade verleende? Emile, eens een moordenaar…

1 Emile is een gefingeerde naam
2 Mijn schoonzus Alice Hilbers gaf me een tekst van Pia de Jong, een prachtige column in NRC Handelsblad van 21 juli 2015. Pia de Jong schrijft eerst over het bezoek van president Obama aan de El Renogevangenis in Oklahoma. Dan volgt in haar column het verhaal van Oshea en Mary waaruit ik in deze blog put.
3 Boeten in de betekenis zoals hier gebruikt is typisch gevangenisjargon, gebruikt door gedetineerden en gevangenispersoneel

22 Martijn en Friesland – Onvervuld Verlangen

Op weg naar Moddergat. We beklimmen de immense zeedijk. Daar ontvouwt zich voor onze ogen een prachtig panorama. Een groot schorrengebied en daarachter de Waddenzee die er roerloos bij ligt.

Nog meer naar het noorden is een vage streep zichtbaar. Dat moet Schiermonnikoog zijn. Op het water witte en zwarte vlekken - zeilboten die nauwelijks lijken te bewegen.

Na een paar kilometer fietsen zien we een dorpje tegen de dijk geplakt. Moddergat! Toch een merkwaardige naam voor een plek die ons Nederland bijna op z'n mooist toont. Alleen het gebied de Weerribben scoorde in 2004 in een televisiewedstrijd om het mooiste plekje van Nederland nog hoger. Moddergat in Friesland. We gaan voorzichtig op een vervallen dijkbankje zitten.

Een weg loopt naar het water. Het lijkt alsof je zo naar Schier kunt lopen.

Hier moet vroeger een vissershaven zijn geweest. In 1883 werd het dorp door een ramp getroffen: tijdens een zware storm vergingen maar liefst 17 blazers en aken, 83 inwoners van de edorpen Moddergat en Paesens kwamen om het leven. Moddergat alleen telt amper 200 inwoners. Er wonen nog steeds vissers.Hun boten liggen nu in Lauwersoog. We fietsen verder en worden opnieuw getroffen door het prachtige landschap. Schier oneindige velden, doorsneden door akkermaalshout, een meanderende brede sloot vol bloeiende waterplanten en prachtige fietspaden die hun weg vinden langs die sloten.

Wie – wellicht zonder er ooit geweest te zijn – zich het oordeel aanmeet dat Friesland behalve voor botenbezitters toch wel een saai land moet zijn, raad ik aan de fiets te nemen. Je rijdt vervolgens langs de Waddenzee, je fietst rond in de Noardlike Fryske Walden.
Doe eens het rondje Lauwersmeer, pakweg 45 kilometers, of fiets langs de Dokkumer Ee.
Stop zo nu en dan om naar de stilte te luisteren, alleen in de verte een gakkende gans te horen en te genieten van bermen en velden gevuld met een ongekend kleurrijk boeket van bloeiende planten.
Laat ook eens je vermoeide lichaam en wellicht ook verwarde geest tot rust komen door een bezoek aan een van de vele, vaak op een terp gelegen oude kerkjes met hun rustieke kerkhoven.*
Dit alles overpeinsde ik, gelukkig gezeten op een bankje, zoals er zoveel uitnodigend langs de Friese fietspaden staan te wachten op de vermoeide fietser. Ik dacht aan de mannen met grote namen die in Friesland hebben gewoond: de dichters Slauerhof, François HaverSchmidt (inderdaad, een hoofdletter S) en Fedde Schurer, de schrijvers Simon Vestdijk en Gerard Kornelis van het Reve, de schilder Lourens Alma Tadema. Terwijl ik nog steeds op dat bankje zat, verscheen als in een droom het bijzondere artikel voor m'n ogen, dat onze zoon Martijn ooit publiceerde over deze kunstenaars en hun (in de meeste gevallen niet blijvende) verbondenheid met Friesland. Want hoe merkwaardig: geen van hen liet zich begraven in Friese grond, terwijl juist de kerkhoven rond die vele terpkerken een grote vredigheid, ja zelfs schoonheid tentoonspreiden. Het moet daar toch goed rusten zijn, verenigd met hen die eerder waren, te midden van hen die nu zijn!
We fietsten na een lange tocht terug naar onze camper die in Anjum stond. Toen gebeurde iets bijzonders. Enkele honderden meters voor de camperplaats, aan de rand van het dorp, zag ik dat ene huisje. Het kon niet missen: dát moest wel het huisje zijn waarvan Martijn had gedroomd toen hij zijn artikel over Friesland als volgt beëindigde (en lees het maar hardop om de cadens te ervaren):

> "Ik hou van Friesland. Met heel mijn hart en ziel hou ik van Friesland. 'Er is een liefde die heet leven en er is een liefde en die heet dood', schreef wijlen J.W. Schulte Nordholt ooit en zo is het, en anders niet.
>
>
>
> Ooit, later, zal ik naar Friesland gaan. Ik zal er kopen: een huisje. Een klein, afgelegen en eenzaam huisje. Als de avond valt zal ik mij een biertje inschenken, eentje maar, en ik zal mij in de werkkamer terugtrekken en dan zal ik, alleen

achter mijn schrijftafel gezeten, het Boek aller Boeken schrijven. Ik zal er, in alle stilte, schrijven Het Grote Honderd-Duizend Doden Boek, het boek dat, naar nog weer later zal blijken, alle andere boeken overbodig heeft gemaakt. En daarin zal ik, schrijvend over Friesland, schrijven van Ulbe van Houten, us leave man, heit en pake, die in St. Anna Parochie ligt.[2] En van Paulus Akkerman, die in Drachten ligt en dat de Heare is syn hoeder. Van Obe Postma ook, natuurlijk, die 'Dichter fan 't Fryske lân', die in Cornwerd ligt. Van Nico Verhoeven, die, in Bolsward, een vaas is en alleen wil zijn. Van Onno Zwier van Haren, dichter en edelman en dood en begraven. Van de Halbertsma's, die in Grouw, maar ook in Deventer liggen. Van de rêstplak fan Eeltsje Boates Folkertsma, stoarn to Frjentsjer, 1-1-1968. Van Tjibbe Geerts van der Meulen, die in de Nederlands Hervormde kerk van Bergum begraven ligt, maar die een grafsteen buiten de kerk heeft. Want dat kan in Friesland. Van Gerben Brouwer ook. Van Douwe H. Kiestra, boer-dichter, die een o zo sober maar o zo mooi grafmonument heeft. Van de 'Friesche Dichter' Jan Ritskes Kloosterman en van zijn dochter Simke, die beide in Twijzel liggen, naast elkaar, al leefden zij in leven gescheiden. Van Jan Cornelis Pieters Salverda, wiens graf in Wons onvindbaar was tot men een plaquette met zijn grafnummer in de kerkmuur inmetselde. En van alle grote grafbeitelaars zal ik u de namen geven, en de werken. En waar die te vinden, natuurlijk, dat ook. En van de klokkestoelen zal ik vertellen. En van de Friese begraafceremonie, dat ook. En van de melancholie natuurlijk, die des avonds komt, wanneer men slapen gaat en die niemand kan verklaren.

Een motto heb ik al. Het is van Ida Gerhardt:

'Ik heb dit donkere boek geschreven,
want God heeft het mij opgelegd.
Geen uur ben ik alleen gebleven
dat het mij nièt werd aangezegd.'

Dat u zich daar dus geen zorgen meer over maakt."

Aan Martijn en zijn bijzondere dagdroom van de schrijftafel in zijn huisje in Friesland moest ik denken, toen we op het kerkhof rond de Petruskerk in Twijzel stonden, toen we door die eindeloze velden fietsten over fietspaden met bermen vol bloemen, toen we op de dijk bij Moddergat zaten, toen ik gelukkig wegdroomde op dat bankje, toen ik dat huisje zag dat stond te wachten op z'n nieuwe bewoner.

Martijn en Friesland – een onvervuld verlangen.

Alleen daarom al is Friesland een land om van te houden, een land om naar terug te keren!

1 Het bijzondere is: het gaat hier niet om gefingeerde namen of teksten. Deze mensen hebben geleefd en deze teksten zijn op graven te vinden. Hoe Martijn dit alles wist? Wij weten dat niet

Op de foto's hieronder: de Petrus Tsjerke en het daarbij horende kerkhof in Twijzel, Tsjerkebuorren 15. Prachtig gerestaureerd.

De keramist Jettie Holwerda maakt prachtige keramiek, zoals de "Tranen" in verschillend formaat (zie foto van het kerkhof hierboven). In 2014 ontdekten we met broer Arjan en zus Bep deze tranen al op een kerkhof in Groningen. In het voor ons zo bijzondere jaar 2014 maakte Jettie er enkelen voor ons. Maar ze staan niet alleen voor leed, ook voor blijdschap. In de kerk zelf (zie foto hiernaast) liggen zeven heel bijzondere keramiekvormen, met als titel "De steppe zal bloeien", naar het lied van Huub Oosterhuis. Zowel het dorre, droge en dode als het levende en bloeiende wordt in elke vorm uitgebeeld. Ze zijn te koop. Jettie werkt ook in opdracht en geeft workshops in haar fraaie atelier in Twijzel. Zeer aanbevolen!

.

23 Het levensgevoel

"*Voordat je door de oude stadspoort het marktplein opgelopen bent, lijkt het een wat ingeslapen stadje, het D-O grensdorpje B.a.I.. De meeste winkels zijn nog dicht of hebben nog geen klandizie, de rondtrekkende evangelist kijkt wat verloren om zich heen, het geldbakje van de straatviolist is nog leeg en op de parkeerplaats van de plaatselijke afhaalchinees staat alleen de auto van de glazenwasser die eerst nog maar even een sigaartje rookt. Hier is men op zijn rust gesteld. De poort door is dat anders: woensdag marktdag blijkt een levendige bedoening, kaas – vlees – brood – groente – plantjes.*"
Proza van zo maar een wandelaar, die met enkele pennenstreken een mooie waarneming aan het papier toevertrouwt. Of...?

21 augustus 2015.

Louise en ik staan met onze camper aan de Bretonste zuidkust, honderd meter van de zee, bij de doorgang naar Golfe du Morbihan. De zon straalt, de lucht is volkomen blauw, de temperatuur is zoals die voor oudere mensen het prettigst is, althans voor ons. We gaan fietsen naar St. Jacques, veertien kilometer naar het oosten, over heel mooie fietspaden, want die hebben ze hier. St. Jacques, voor ons een oord met herinneringen. Als gezin waren we hier ooit met vakantie op een prachtige camping aan zee. Gisterenavond hadden we met Robert gewhatsappt: of hij zich dat nog herinnerde? Jazeker, hij hield er zulke goede herinneringen aan over, dat hij met studievrienden in 1988 daar opnieuw kampeerde. Met dank aan zijn moeder, van wie hij het Peugootje mocht lenen.
Bretagne, we zijn er zeker 28 jaar niet meer geweest, maar bewaren wel heel goede herinneringen aan onze gezinsvakanties die we daar doorbrachten.

Louise ruimt eerst nog even wat op, ze ordent de inhoud van de kastjes. Dan ontdekt ze opeens een notitieboekje. Gek hoor, dat waren we kwijt. We hebben uit nood maar een nieuw, goedkoop ding gekocht, want er is niets zo handig als dat: om iets noodzakelijks niet te vergeten, om boodschappenlijstjes te maken, om de scrabblepunten te noteren en weet ik al niet waarvoor. Ze bladert er even door, blij dat ze het boekje terug heeft. Dan valt haar oog op een tekst, onmiskenbaar met het handschrift van Martijn. Ze roept me. Samen lezen we de tekst.

15 juni 2011, 09.59 uur.
Martijn en ik staan voor de stadspoort van Braunau am Inn, een Oostenrijks-Duits grensstadje. Niet zo maar een stadje, want het is de geboorteplaats van Adolf Hitler. Toen deze op 12 maart 1938 Oostenrijk annexeerde, reed hij door deze poort richting Wenen om op 15 maart op het balkon van de Hofburg op de Heldenplatz van Wenen

een uitzinnige menigte toe te spreken. Martijn maakt foto's. Martijn verricht dan al intensieve studies en publiceert met enige regelmaat over de periode rond de Tweede Wereldoorlog, Hitler, Goebels, enz.

Ik help hem daarbij, door materiaal te verzamelen, uittreksels te schrijven, de lijn van zijn verhalen te bespreken, de concepteksten kritisch te lezen. Het zijn zeer lezenswaardige artikelen, altijd met een oog voor bijzondere feiten en feitjes, zoals over het lievelingsboek van Hitler. In het jaar 2011 'doen' Martijn en ik onze jaarlijkse vakantietocht – geïnspireerd door Geert Mak – langs (in dat perspectief) bijzondere plaatsen. We hebben ons samen heel goed voorbereid, veel gelezen, belangrijke plekken gemarkeerd. Martijn is op z'n best, we praten samen veel en hebben een geweldige week. Het jaar daarop zullen we de reis voortzetten.

In het notitieboekje volgen na de door Martijn geschreven schets van het stadje nog een flink aantal lege blaadjes. Nee, toch niet. Als Louise de blaadjes nog eens tussen haar vingers door laat gaan, ontdekt ze helemaal achterin opeens nog een geschreven tekst van Martijn:

"*Hoe moet ik uitdrukking geven aan*
het levensgevoel
dat mij in de eerste week
van de reis overmeesterde?"

Dingen krijgen hun betekenis door de geschiedenis die ze met zich meedragen. Het notitieboekje, het ligt al zeven jaar in de camper. Eerst niet meer dan een handig boekje om van alles en nog wat in op te schrijven, meer niet. Martijn pakt in 2011 zijn pen en schrijft er enkele teksten in. De woorden zijn jaren aan ons oog onttrokken geweest. Nu, in 2015, een kostbare ontdekking, een levensteken van Martijn:

"*Hoe moet ik uitdrukking geven aan het levensgevoel dat mij in de eerste week van de reis overmeesterde?*"

Morgen vertrekken we richting Tours, de Loire lokt ons. Zo vervolgen we onze weg. Het leven voelt goed.

24 Morele moed

Het was een gelukkige vakantie in 1982, zoals ik er zoveel mocht beleven met Louise en onze zonen Robert en Martijn. In de auto wisselden Herman van Veen, Liesbeth Liszt, Boudewijn de Groot, Robert Long, Simon & Garfunkel en onze klassieke muziek elkaar af. Het Oink beest van Elly en Rikkert Zuiderveld was razend populair. Ramses Shaffy zong – op onze weg naar Zweden – Zing, vecht, huil, lach, bid, werk en bewonder, misschien wel hét motto dat ons leven kenmerkt. In de caravan lag een voor mij nieuw boek van Dietrich Bonhoeffer te wachten op het moment dat ik het ter hand zou nemen om te gaan lezen.

Zweden lag drie weken te blakeren in de zon die nauwelijks onder ging. De dagen waren heel lang, de nachten heel kort. De bossen zongen ook toen al eeuwig. Ik schrijf over 1982 en ik ben 39 jaar oud. Is die leeftijd belangrijk om hier te vermelden? Jazeker!

Nu, 33 jaar later, ligt op mijn bureau dat boek van toen, Verzet en overgave, brieven en aantekeningen uit de gevangenis. Auteur: Dietrich Bonhoeffer, mens, theoloog en predikant in de Bekennende Kirche. Losse teksten, nogal eens zelfs maar flarden van gedachten, brieven, gedichten, geschreven in de laatste jaren van de Tweede Wereldoorlog, nadat hij was gearresteerd vanwege zijn indirecte betrokkenheid bij een aanslag op Hitler.

Het boek ligt vele dagen van het jaar op mijn bureau. Het kan na een poosje weer opgeborgen worden in de boekenkast, maar dan haal ik het toch weer tevoorschijn om er even in te lezen. Ik wist toen nog niet dat de ontwikkeling in mijn denken en mijn doen en laten door Bonhoeffer beslissend zou worden beïnvloed.

Wie zichzelf de vraag durft stellen wat het betekent om mens te zijn in deze wereld, vindt bij Bonhoeffer geen pasklare antwoorden, wel de goede vragen en de essentiële overwegingen, die je kunnen helpen om zelf – in verantwoordelijkheid – je eigen antwoord te vinden. Want ‘burgerlijke moed kan alleen groeien uit de vrije verantwoordelijkheid van de vrije mens’.

De eerste woorden van het boek zijn daarom zo opvallend: ‘NA TIEN JAAR - Verantwoording bij de jaarwisseling 1942/43’. Tien jaar nadat Hitler aan de macht is gekomen schrijft Bonhoeffer in de gevangenis: ‘De volgende bladzijden wil ik proberen mij rekenschap te geven…’

Moest hij zich rekenschap geven van verzet tegen het kwaad van Hitler of de mensen die hem dit aandeden? Bonhoeffer wist: wie verantwoord wil leven, is bereid zich rekenschap te geven.

Ik las daar in Zweden, in 1982, al op de eerste bladzijden van het boek een mij toen volkomen onbekende gedachtegang. Hé, wat is dát nu? Wat zegt Bonhoeffer daar toch…?

‘Domheid is een gevaarlijker vijand van het goede dan slechtheid. Tegen het kwade kun je protesteren, je kunt het ontmaskeren, desnoods met geweld verhinderen.’ ‘Tegen domheid zijn wij weerloos.’ ‘Nooit zullen wij proberen de domme met argumenten te overtuigen; dat heeft geen zin en is gevaarlijk. Om te weten hoe wij domheid moeten benaderen moeten wij proberen haar wezen te begrijpen. Vast staat, dat domheid geen gebrek is aan intelligentie maar een moreel tekort. Er zijn mensen met een buitengewoon snel verstand, die dom zijn en mensen met een traag verstand die allesbehalve dom zijn.’ ‘Bij nadere beschouwing blijkt dat iedere sterke machtsontplooiing, politiek of religieus, een groot deel van de mensen met domheid slaat.’

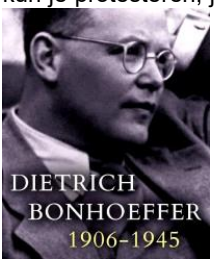

Van Bonhoeffer heb ik geleerd dat domheid een moreel tekort, een gebrek aan morele moed is. Wie de andere kant op kijkt en meent dat hij daardoor gevrijwaard wordt van verantwoordelijkheid voor zijn eigen handelen en het kwaad om ons heen, is dom, houdt zich bewust dom. ‘We moeten het riskeren om aanvechtbare dingen te zeggen als daardoor maar vitale vragen worden aangeroerd. Niet spreken is ook spreken. Niet handelen is ook handelen.’

Ik las de meer dan 300 bladzijden met duizelingwekkende, nieuwe, veelal nog onaffe gedachten, twijfels, vragen, overtuigingen. Ze verwarden me, maar hielpen me uiteindelijk mijn weg in dit leven te gaan en keuzes te maken, als het resultaat van het zoeken naar niet vanzelfsprekende antwoorden op de vragen waarmee het leven ons confronteert.
Ik ben Bonhoeffer dankbaar dat zijn boek zoveel op mijn bureau ligt, dat ik er zo vaak even in mag lezen, ter overdenking. Zijn woorden zijn voedsel voor mijn ziel.

Het was een gelukkige vakantie met Louise, Robert en Martijn én ik moest vaak denken aan wat bekend is over de prijs die Bonhoeffer betaalde voor zijn morele moed.
Op 6 april 1945 stierf hij. De kamparts in het concentratiekamp van Flossenbürg vertelde er later over: Diettrich Bonhoeffer knielde op de terechtstellingsplaats voor een kort gebed. Daarna beklom hij moedig en kalm de trap naar de galg, de dood volgde na enkele seconden.
Dietrich Bonhoeffer was negenendertig jaar toen hij stierf – net zo oud als ik toen ik in 1982, tijdens die gelukkige vakantie in Zweden, voor het eerst in mijn leven zijn onvergetelijke woorden las. Ik zal ze blijven lezen zolang ik lezen kan!

De uitgever omschijft het boek 'Verzet en Overgave' als volgt: 'Een indrukwekkend document over de strijd van de mens die weigert zijn situatie te ondergaan als lot, die denkend en analyserend zijn weg zoekt tussen halsstarrig verzet en laffe overgave. Bonhoeffer wint die strijd en bereikt een geestelijke vrijheid die hem in staat stelt te leven voor anderen. Met de ernst en de scherpte van een ter door veroordeelde denkt hij na over de toekomst van de mensen en met name de christenen, over de mondigheid van de mens, over een a-religieus christendom en de plaats van de kerk in de wereld.'
Dat is wel goed getypeerd, vind ik.

25 Zachte krachten

Het was helemaal niet onze bedoeling om van onze ‘grote vakantie’ een herinneringstocht te maken. Louise had wél de wens uitgesproken om terug te keren in Ladenburg, het prachtige Romeinse stadje bij Heidelberg. Daar verbleven we op 14 mei 2014 op een camperplaats, toen Robert ons belde om te vertellen dat Martijn was gestorven.

Maar ik was wat huiverig geweest en we hadden elkaar beloofd dat we tijdens onze camperreis daarover een beslissing zouden nemen. Niettemin waren er twee onvoorziene ervaringen waarin Martijn indringend aanwezig was. Ik schreef er – ook niet voorzien – twee blogs over. Friesland bracht de herinnering boven aan een prachtig artikel van zijn hand, over een huisje dat hij ooit daar zou kopen, om vervolgens het boek aller boeken te schrijven over de Friese doden, hun begraafplaatsen, hun grafzerken, de grafbeitelaars en zeker ook over de melancholie die ’s avonds komt en niemand kan verklaren.[1]

Aan de zuidkust van Bretagne vonden we in de camper het notitieboekje waarin Martijn tijdens een vakantiereis met mij die onvergetelijke zin schreef: "*Hoe moet ik uitdrukking geven aan het levensgevoel dat mij in de eerste week van de reis overmeesterde?*" [2] Maar we hadden tijdens onze vakantiereis ook honderden andere ervaringen en herinneringen, we genoten van cultuur en natuur, van de zon; we lazen prachtige boeken – hoeveel blogs zou ik met dat alles niet kunnen vullen?

En nu we weer thuis zijn, realiseer ik me hoezeer dit alles een goede afspiegeling is van het leven zoals we dat nu elke dag mogen leven. In de vanzelfsprekende dingen van elke dag, in alles wat we doen, in onverwachte momenten – altijd heeft Martijn daarin een plaats. Zoals ook Jente, Lennart, Jesper, Robert daarin altijd aanwezig zijn en vele anderen.
En welke herinnering aan Martijn dan ook boven komt, we kunnen die herinnering een mooie plek in ons leven van dat moment geven. Dat geeft ons rust en misschien mag ik dankbaar constateren dat die stille kracht ons in onze vakantie ten deel is gevallen,

over ons is gekomen. We zijn in staat in harmonie te leven met wat over ons is gekomen en ons overkomt, maar ook met wat wij zelf teweegbrengen. Straks stappen we op onze e-bike en beginnen we onze fietstocht met een kort verblijf op Kranenburg;

We zullen bij het graf van Martijn staan, we zullen zitten op de bank die uitzicht biedt over de vijver, op de aula waarin

we – met velen om ons heen – ons afscheidsuur met Martijn doorbrachten. Nergens is die stille kracht van het overleven sterker voelbaar dan juist daar, tussen de doden.

Gisterenavond brachten we enkele uren door bij vrienden met wie we al meer dan 40 jaar het leven delen. We genoten van een heerlijke maaltijd en herinnerden ons hoe wij alle vier, individueel en als afzonderlijke echtparen in de voorbije jaren grote klappen hebben gekregen, lichamelijk en geestelijk. En we konden elkaar blij laten ervaren hoezeer we daaruit gesterkt tevoorschijn zijn gekomen.

Onze toekomst is inmiddels wat korter geworden[3], we leven nu – zoals Louise deze week zei – in het laatste kwartier van onze speeltijd, en we ervaren hoe daarin zachte krachten steeds meer de overhand krijgen en zeker zullen winnen.[4]
O ja, ik wil jullie nog vertellen, dat we aan het eind van onze vakantie twee nachten in Ladenburg verbleven, op die camperplaats waar we ook op 14 mei 2014 waren. Dat was goed, voor ons werd zo de cirkel rond. Daarom konden we ook welgemoed naar Heidelberg fietsen en van die stad genieten. Daarom ook eten we vanavond samen met onze kinderen en kleinkinderen om het afscheid van een goede zomer te vieren en te genieten van elkaars nabijheid. Zo leven we ons rijke leven waarin verdriet en vreugde aanwezig zijn en zich in harmonie met elkaar hebben kunnen verbinden.

1 Zie mijn blog ‘Friesland, Martijn – onvervuld verlangen’
2 Zie mijn blog ‘Het levensgevoel’
3 Een uitspraak van Paul van Vliet, bij zijn 80e verjaardag
4 De dichteres Henriëtte Roland Holst (1869-1952): ‘*De zachte krachten zullen zeker winnen*’

27 In retrospectief

Hij was ronduit egoïstisch, tenminste zo oordeelden velen over hem. Het was bovendien niet zijn enige onaangename eigenschap. Mensen die hem – vooral in zijn jeugd – goed hebben gekend omschreven hem als babbelziek, brutaal, onstuimig. Hij vertoonde soms een ernstig gebrek aan respect, hij kon rampzalig tactloos zijn, had een grote behoefte om op te vallen en bij tijd en wijle was er echt sprake van een falend beoordelingsvermogen. Zijn depressies maakten hem eenzaam en zijn soms ernstige tactloosheid deed hem nogal eens vervreemden van zijn beste vrienden.
Zeg het zelf, niet bepaald een jongeman waarvan je hoopt dat je dochter er mee thuiskomt.
Maar gelukkig werd hij vanwege andere persoonlijke kenmerken ook geprezen. Hij was maatschappelijk ambitieus, had durf, en hoewel hij op school zeker geen uitblinker was, toonde hij zich snel van begrip; hij had het vermogen greep te krijgen op ingewikkelde onderwerpen. Boven alles beschikte hij over een tomeloze energie. Blijft de vraag: een aangename schoonzoon?

Als de hoofdpersoon van deze blog na zijn jeugd ondanks alles toch gelukkig zou zijn getrouwd om vervolgens in de maatschappelijke vergetelheid onder te duiken, zouden velen hem mogelijk alleen maar zijn blijven herinneren als een weliswaar opvallende, maar vooral niet al te aangename jeugdvriend of studiegenoot. Zelf zei hij daarover: ‘Ik was wat volwassenen nogal nonchalant een “lastige jongen” noemen.’

Het zal duidelijk zijn, het is met deze man anders gelopen dan op basis van zijn jonge jaren door velen zal zijn vermoed. In het menselijk leven is de toekomst zelden alleen maar het dwingende resultaat van het verleden. Er zijn wellicht velen die ons dat wel willen doen geloven of het zichzelf wijsmaken. Maar zou dat wellicht het gevolg kunnen zijn van het feit dat deze mensen door hun gefixeerde blik op het verleden geen oog meer kunnen hebben voor de nog onbekende mogelijkheden van de toekomst? Ons verleden dicteert niet onze toekomst.

Winston Churchill 30 jaar

Ik heb het over Winston Churchill. Met groot plezier en soms ook ontroering las ik dit jaar tijdens onze grote camperreis de meest recente en alom geprezen biografie over hem van Geoffrey Best. Ik lees graag een goede biografie. Het mooie daarvan is, dat wij – zeker als het om een bekende persoonlijkheid gaat – de uitkomst van het verhaal kennen of althans menen te kennen. En toch, als het leven zich – hoofdstuk na hoofdstuk – ontvouwt, zijn er vele momenten waarin we – verrast – gedwongen worden onze wellicht gestolde opvattingen over de persoon bij te stellen. Om uiteindelijk tot de conclusie te komen dat het voltooide leven het resultaat is van een onontwarbare kluwen van feiten en fictie, van talloze onvoorziene gebeurtenissen, van vergissingen, van durf en een gebrek aan moed, van trouw en ontrouw, van onverwachte ontmoetingen en wendingen en, wie weet, mogelijk ook nog één briljant moment.

Alleen een goede biografie stelt me in staat te ontsnappen aan die onontwarbare kluwen en leert mij steeds weer verwonderd te zijn over het feit dat het voltooide leven meer is dan de optelsom van brokjes verleden. Wellicht is dat de uniciteit van het mens-zijn. Dat geldt zeker voor het leven van Winston Churchill.

Al 11 jaar voor zijn dood is hij uitgeput. Hij schrijft dan: “Ik voel me als een vliegtuig aan het eind van zijn vlucht, in de avondschemering, terwijl de brandstof bijna op is, zoekend naar een veilige plek om te landen.”
Uitgeleefd sterft Winston Churchill op 90-jarige leeftijd. Op zaterdag 30 januari 1965 vond zijn staatsbegrafenis plaats waarbij – een unicum – koningin Elisabeth het volk voorging in een bewogen vaarwel. Honderdduizenden mensen stonden lang de route; naar schatting 350 miljoen televisiekijkers in Europa zaten gekluisterd aan de buis. Ik volgde alles bij de buren van Louise.

Queen leads nation in massive, moving farewell to the great Statesman

LAST SALUTE TO WINSTON

Huge crowds watch his sad but triumphant final journey

ROYAL FAREWELL AS CORTEGE LEAVES CATHEDRAL

SPECIAL BRANCH KEEPS WATCH

The great gathering

Voor die miljoenen kijkers was wellicht het ontroerendste moment toen de barkas met het lichaam van Winston Churchill over de grijze, woelige Thames voer. Daar, tussen Tower Bridge en Londen Bridge, lieten de grote havenkranen langs de rivier langzaam hun giek zakken, ‘als reuzen die bezorgd en bedachtzaam bogen’.
Die wellicht ongepolijste havenarbeiders deden dat uit dankbaarheid en eerbied voor die o zo lástige man, voor die o zo gróte man die – daarover is onder historici veel eenstemmigheid – Europa leidde uit de barbarij, naar de vrijheid, terug in de beschaving.

Alleen in retrospectief kan van een voltooid leven de balans worden opgemaakt.

28 Die klaarheid, af en toe

Maandag, 26 oktober 2015
We waren die avond nog in het souterrain bezig toen de bel ging. Dan duurt het zeventien treden voordat de voordeur is bereikt. Toen ik de deur opende, stond ze met haar lichaam naar het zijraam links van haar gewend – in haar rechterhand een collectebus. Ze keerde haar ogen naar mij.
'Mag ik de tekst nog een keer lezen?' vroeg ze met een glimlach en wachtte mijn antwoord niet af. Even later: 'Wat is dat mooi: *die klaarheid, af en toe*!'

Het was niet de eerste keer dat een bezoeker onder de indruk raakte van de tekst die inmiddels acht jaar op deze plaats hangt; een kostbaar cadeau van neef Hans en nicht Hermien. Zelf heb ik de woorden al ik weet niet hoe vaak gelezen en toch blijf ook ik regelmatig weer even stil staan om ze opnieuw tot me te laten komen.
Het gedicht *Kunst* van Martin Bril is het eerste gedicht in zijn bundel *Verzameld werk, Gedichten*, die in 2002 verscheen. Een jaar eerder was bij hem darmkanker gediagnosticeerd. Hij was toen 41 jaar. Acht jaar later overleed hij aan de gevolgen van slokdarmkanker.
Stel je voor, een ernstig zieke jonge veertiger, die – sterk verslaafd geweest – heeft ontdekt dat het de kunst is zo te leven dat het je overkomt: *die klaarheid, af en toe*. Het wordt je gegeven, zegt hij, maar je moet er wel wat voor doen: *zó te leven*…
Resoneren in die gedachtegang nog woorden uit de gereformeerde traditie waarin hij is opgegroeid?
Mijn blog 14 had als titel: '*14 mei – elke dag*'. Over Martijn, een jaar na zijn sterven: onbereikbaar nabij.
Vandaag, op zijn geboortedag, schrijf ik: '*Die klaarheid, af en toe*'.
Want soms vertraagt de tijd, vallen redeneringen weg, houdt het vragen niet op, maar is er die helderheid van geest, nee, beter nog: die grote klaarheid – het is goed, af en toe. Er zijn vragen waarop geen antwoord komt!
Toen we het gedicht acht jaar geleden kregen, hadden de woorden voor mij een andere betekenis dan nu. Woorden léven, geven betekenis aan ons leven.

We mochten de voorbije week met Robert, Jente, Jesper en Lennart heerlijke dagen doorbrengen in Andalusië. We bezochten Sevilla, Cordoba, Candiz, Cramona: schitterende steden, indrukwekkende cultuur. Er was ook een stranddag, zoals elk jaar. De zon scheen volop, het was 26º. We genoten en er was herinnering.

Zaterdagavond kwamen we weer thuis. Het licht van de lantaarnpaal brandde niet, maar het gedicht *Kunst* van Martin Bril was toch goed te zien.

Op de deurmat lag een envelop met een kaart: *"…Goed weekend samen, terugkijkend op afgelopen week en vooruitkijkend naar maandag, Martijn zijn geboortedag… Liefs*".

Die klaarheid, af en toe.

Daarmee valt goed te leven.

31 Na 13-11-2015: jezelf cadeau doen

Hij reed gewoon zijn hart achterna. In de nacht na de verschrikkelijke terroristische aanslagen in Parijs – op die avond van vrijdag 13 november 2015 – tweet Davide Martello: "*Sorry Konstanz, ich kann heute nicht, ich muss nach Paris!*" Met zijn auto neemt hij heel wat mee: een aanhangwagen, vleugel en fiets. In Parijs laadt hij zijn vleugel uit, koppelt die aan zijn fiets en zo rijdt hij tot voor het theater *Le Bataclan*. Daar speelt hij het lied *Imagine* van John Lennon. Rouwende Parijzenaren vinden troost rondom de Duitser. Als je in rouw door muziek met elkaar verbonden bent, verdwijnt de pijn niet, maar vind je wel troost en word je weerbaarder!

"Dit was één van de bijzonderste momenten in mijn leven. Ik moet nu even rusten en reflecteren over wat er in deze korte tijd gebeurde," vertelt hij nadien.
Al eerder kalmeerde de 34-jarige Duitser met zijn pianospel betogers én oproerpolitie in Istanboel. In Duitsland kreeg hij Pegida-nationalisten stil. In Kiev stopten revolutionairen spontaan met het in brand steken van autobanden.

Hij was kapper in Konstanz maar volgde ook een muziekopleiding. Op enig moment koopt hij een oude vleugel, bouwt er een elektronisch klavier in en een krachtige versterker. Sinds 2011 leeft hij van donaties en de verkoop van zijn cd." Ik hoop een inspiratie te zijn voor anderen. Ik wil laten zien dat ieder op zijn eigen manier kan bouwen aan een wereld zonder geweld. Met vrijwilligerswerk in een gaarkeuken, door je aan te sluiten bij een boekenclub of mee te doen met een spelletje backgammon. *Het idee is dat mensen zichzelf aan anderen cadeau doen.* Ik doe dat via mijn piano. Mijn instrument van vrede."

Is Marcello naïef? Je zegt het maar. Heb je weet van wat de moed en kracht van een enkeling kan betekenen in een wereld waarin chaos en toeval toeslaan? Die verdwijnen daardoor niet, daarvoor is veel meer nodig. Maar we kunnen juist dán niet zonder een gebaar dat ons overeind houdt, troost en weerbaar maakt. Zo is het in elk geval mij in mijn leven vergaan.

Ook de beroemde Ierse rockband U2 – die wij vroeger thuis of in de auto tijdens vakanties menigmaal beluisterden omdat Robert en Martijn die muziek erg mooi vonden – zou die zaterdag na de aanslagen in Parijs optreden. Dat mocht niet van de autoriteiten; logisch! Ze legden die dag bloemen bij *Le Bataclan*, zo meldt het nieuws.
Legden ze alleen maar bloemen? Wat zou het voor veel Parijzenaren fantastisch zijn geweest als ook U2 daar bij *Le Bataclan* had gespeeld. Hun lied uit de film *Mandela* bijvoorbeeld, met de woorden: *de zee gooit stenen tegen elkaar, maar tijd geeft ons gepolijste stenen.*
Hadden ze op dat moment geen muzikale boodschap, geen troost zoals Martello? Konden zij zichzelf niet cadeau doen? Mocht dat commercieel niet? Ja, tijdens een betaald optreden, later in Belfast, gaven ze blijk van hun betrokkenheid. Maar toch...
Sinds ik in 1972(!) het indrukwekkende boek *Strategie van de cultuur*[2] van Van Peursen las, heeft vooral één gedachtegang daaruit mijn denken en doen beïnvloed. Een

ook juist nu zeer actuele gedachtegang. Dat heb je soms met waardevolle gedachtegangen, die houden hun betekenis!
Van Peursen toont aan en legt uit hoe het gedrag van een enkeling via het *trekkermechanisme*[1] in een cultuur tot een groot effect kan leiden (een in deze context vervelend woord, maar zo heet het in de natuurkunde). Dat effect vloeit niet vanzelfsprekend of dwingend voort uit de actie van die persoon, maar die actie kan wel aanleiding zijn voor een effect met heel grote gevolgen. Het gedrag van Davide Martello leidde tot zo'n effect in Kiev, in Berlijn, in Istanboel; kijk wat er gebeurde na zijn optreden, in Parijs en de (sociale) media.
* 1930, 12 maart – Mohandas Karamchand Gandhi begint aan de beroemde 400 kilometer lange *Zoutmars* naar de Indische Oceaan. Steeds meer mensen volgen hem. Lord Irwin besluit namens de Engelse regering dan voor het eerst direct met Gandhi te onderhandelen.
* 1963, 28 augustus – De woorden *I have a dream* van Martin Luther King bekronen zijn *March on Washington for jobs en freedom*. Het is de opmars tot de ondertekening van de 'Voting Rights Bill' door president Johnson (1965). Daarmee worden de meeste eisen voor gelijke burgerrechten ingewilligd.
* 2010, 17 december – De zelfverbranding van de Tunesische straatverkoper Mohammed Bouazizi leidt tot grote protesten die in zijn woonplaats beginnen. Ze resulteren in het aftreden van president Ben Ali. Dit zorgt voor een kettingreactie van onrust in veel landen in het Midden-Oosten.

Wij hoeven niet zulke grootse acties te ondernemen om – misschien onverwacht – voor anderen betekenis te hebben in hun houding en gedrag. We behoeven alleen maar onszelf aan anderen cadeau te doen. Een liefdevolle betrokkenheid, een attent gebaar, een lied, een gedicht dat troost. De schooljuf die je je leven lang blijft herinneren omdat ze bij jou en andere kinderen iets teweegbracht; de steen die jij hebt verlegd in de rivier. Het kan echt als we de moed hebben ons hart te volgen.
We zijn daarmee niet bevrijd van de terreur en van onze angst daarvoor. Maar juist in tijden van catastrofen kunnen we elkaar helpen door onszelf cadeau te doen.
Zoals Davide Martello deed – die dromer, weet je wel. Hij rijdt – die nacht na de terreuraanslagen – bijna 700 kilometer. Alleen maar om *Imagine* te spelen voor het theater *Le Bataclan* in Parijs – 14 november 2015.

You may say I'm a dreamer
But I'm not the only one
I hope some day you'll join us
And the world will be as one (Uit: *Imagine* – John Lennon)

Prof. dr. C.A. van Peursen, *Strategie van de cultuur – een beeld van de veranderingen in de hedendaagse denk- en leefwereld*, 1970. Het is nu in vereenvoudigde vorm te koop en heet dan *Cultuur in stroomversnelling*, Nu 13e druk en ook in veel talen vertaald. Nog steeds een 'must' voor wie probeert te begrijpen hoe veranderingen in een cultuur zich volttrekken!

Het trekkermechanisme: als je de trekker van een geweer overhaalt, gebeurt er niets. Er gebeurt pas wat als er een ander 'regelsysteem' aanwezig is en daardoor in werking wordt gezet: een kogel met kruit en een slaghoedje. In culturen kan het trekkermechanisme op dezelfde manier werken.

3-12-2015

32 Omzien

"Ik moet je wel laten delen in mijn gedachten, want dan pas worden ze mijzelf duidelijk."
Het is een zin uit een brief van Dietrich Bonhoeffer aan Eberhard Bethge. Hij verblijft in de gevangenis in Tegel, het is 8 mei 1944.[1]
Bonhoeffer worstelt met essentiële levensvragen en weet dat hij alleen antwoorden daarop zal vinden als hij zijn gedachten deelt met zijn vriend.

Als ik aan een blog begin te schrijven is daar altijd al een langdurig en intensief denkproces aan vooraf gegaan. Heel vaak is een blog een reflectie op gedachtewisselingen met andere mensen, in het bijzonder met Louise. Daardoor is dat schrijven zélf meestal in enkele uren klaar. Als ik begin weet ik hoe ik zal eindigen. Vervolgens drijft de pen mij voort. Als ik de blog heb voltooid, volgt een tijd waarin de tekst rijpt: er verandert daarna meestal nog heel wat, zonder dat de essentie wordt aangetast.

Nu is dat alles niet zo. Mijn gedachten tuimelen over elkaar heen, mijn schijnbaar stabiele stemming is aan voortdurende wisselingen onderhevig. Ik schrijf deze blog omdat ik je wel moet laten delen in mijn gedachten, want dan pas worden ze mijzelf misschien duidelijk. Ik weet niet hoe mijn blog zal eindigen. Ik zal het zien!

Misschien is het ook de tijd van het jaar. Nog even en dan wisselt de tijd. Juist nu zijn er momenten van *omzien* naar wat is geweest, meer dan anders – voor wie niet?
Voor Louise en mij zijn de uren waarin de nacht nadert heel váak ook de uren waarin we samen omzien. We herinneren onszelf en elkaar er dan aan hoe we gelukkig mogen zijn met ons gezin, met Robert en Jente, Jesper en Lennart. Hoe we samen met hen kunnen genieten van het goede van het leven en er dan in slagen om goede herinneringen aan Martijn én verdriet omdat hij niet meer bij ons is daarin een plaats te geven. Het gemis in het heden maakt zijn verleden steeds betekenis- en waardevoller.

Misschien is dát wel onze gezamenlijke levenskunst die we nu leren: het levensgevoel waarin blijheid en droefheid, een lach en een traan, genieten van schoonheid en treuren om het gemis, om de verwoestende breuk in ons bestaan, juist sámen gaan en vormgeven aan ons bestaan.
Het verdriet slijt niet, de lach is niet minder dan voorheen. Ze kunnen het – geloof ik – sámen wel goed vinden in onze hoofden en harten. Zou het kunnen zijn dat wij meer dan ooit van schoonheid genieten, meer dan ooit gevoed worden door de inspiratie van andere mensen, omdat daarin oók ons verdriet om het gebroken leven zijn plaats heeft?

Misschien schrijf ik wel onbegrijpelijke taal over ons levensgevoel, waarvan ik wel zeker weet dat velen die geplaagd zijn door een onherstelbaar leed, zich daarin toch herkennen. Hoe moet ik ánders uitdrukking geven aan ons dubbelzinnig bestaan?
Schreef Martijn ook over dat dubbelzinnig leven van geluk en pijn tijdens een vakantieweek met mij in 2011, zomaar in een notitieboekje dat in onze camper lag: "Hoe moet ik uitdrukking geven aan het levensgevoel dat mij deze week overmeesterde?"[2]

Er is nog een wonder dat ik met je wil delen: hoe wij ervaren dat mensen in liefde naar ons *omzien*. Hoe we samen met hen momenten van grote nabijheid ervaren, in gesprekken, door te zwijgen omdat dan beter geluisterd kan worden, door samen naar muziek te luisteren, samen te eten en te drinken; door een mail, een telefoongesprek, een hand, een kus. Het geheim van *omzien* is ook, dat het uiteindelijk niet aan plaats

en tijd, noch aan direct contact gebonden. Wij zijn verbonden met al die mensen, waarvan we weten dat Martijn, ons gezin, wij een plek in hun hart hebben, en zij in het onze. Omzien naar de ander, het is een stille kracht die doet leven.

In ons dubbelzinnig leven van geluk, vreugde, plezier en verdriet, is er nog een gevoel: onze *onmacht*. Ida Gerhardt vertelt daarover.

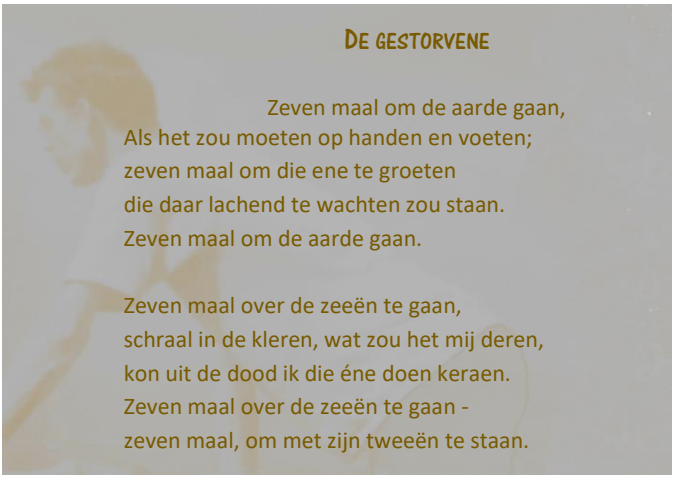

In het nauwelijks te vatten levensgevoel dat wij nu tot het onze leren te maken, willen wij in liefde omzien.
Omzien naar hen, die getroffen zijn door pijn, door verdriet, door een levensbedreigende ziekte, door onmacht; door angst voor de dood van een geliefde, voor de toekomst – want hoe?
Niets is sterker dan de liefde. Dit – weet ik nu – wilde ik je vertellen, met je delen.

[1] Zie blog 24: *Morele moed*. De brief van Bonhoeffer staat in *Verzet en Overgave, brieven en aantekeningen uit de gevangenis*, blz. 238, en verder. Het is een 'sleutelbrief' waarin Bonhoeffer zoekt naar een nieuwe vorm van christen-zijn in deze wereld: leven zonder religie.
[2] Zie blog 23: *Het levensgevoel*

33 Tijd

Het nu is niet meer dan een oogopslag,
want morgen is vandaag al weer verleden tijd.

Morgen

Geen mens weet wat hem heeft gemaakt,
geen kind wat het te wachten staat,
geen sterveling wie zij nog worden zal –
Zolang ik ben wil ik een mens
met mensen in de wereld zijn.

Wij gingen tussen graven door,
ik keek in ’t rond tot ik de dood ontwaarde

Middag

die sprak: ‘wie jij daar zoekt,
verhuld door aarde,
liep achter je, maar ligt nu op je voor.’

Als de dag zijn werk heeft gedaan,
het duister de zon heeft verdreven,

Avond de maan zwijgend oplicht in de verte,
klinkt ijl en tijdloos Bach:
‘*Schlummert ein, ihr matten Augen,’*
‘süssen Friede, stille Ruh.’

Weet wel, in deze *heldere nacht*
- sterren werpen hun schaduw rond –
Nacht *zal liefde over ons waken,*
een nieuwe dag op ons wachten.
Dan zal de zon naar ons lachen:
de duisternis kan het niet aan.

Morgen Nog niet begonnen, kan alles nog.

Carpe diem

Wij wensen jou levensmoed, liefde en geluk toe

Rob Louise

* Het monument voor Martijn is een schepping van Annemiek Punt
*De foto op pagina 2: de Loire bij Sancerre, zomer 2015
*Bach: Aria uit Cantate BWV 82, ‘Ich habe genung’.
Andreas Scholl zingt deze aria zó mooi, luister hier
* Hierboven: Louise plukt de dag, bij Sevilla, herfst 2015

34 Herinneringen aan de toekomst

9 januari 2016. Veertien dagen geleden was op de televisie een prachtige documentaire te zien over Hans Dorrestijn – cabaretier, vogelaar, maar vooral tekstschrijver. Met de helaas al overleden Willem Wilmink behoort hij tot de productiefste én geliefdste schrijvers van onder meer een schat aan liederen voor kinderen en volwassenen. Een uniek mens, gekweld door chaos, depressiviteit en alcohol; maar ook gelukkig, vooral in zijn spel met taal en zoektochten naar vogels. Terecht beloond met een hoge onderscheiding en grote prijzen.

Dorrestijn vertelde onder meer over zijn lied *Oorlogswinter*. Louise en ik hadden direct een herinnering aan het eind van de tachtiger jaren. We woonden op de boerderij in Heerde. Nou ja, wonen? We waren er gelukkig te midden van een, grotendeels zelf uitgevoerde, verbouwing van boerderij tot huis – we waren er thuis. Robert en Martijn keken graag naar Joost Prinsen, die schitterde in het kinderprogramma *J.J. De Bom voorheen De Kindervriend* met teksten van – inderdaad – onder meer Hans Dorrestijn. Rond 1978 kwamen we in het bezit van de LP *Liedjes Van De Koude Grond.* Taalkunst van Wilmink en Dorrestijn, gezongen door Joost Prinsen. Eén van de liedjes is *Oorlogswinter*. Daarin vertelt een zoon zijn herinnering aan een hongertocht met zijn vader, met de verhullende maar alleszeggende laatste vier regels:

Ik zat op vrede te wachten
't Kwam niet in mijn gedachten
Dat je me nooit meer zou halen
Je hebt me enkel gebracht

De tekst van Hans Dorrestijn, de droevige muziek van Harry Bannink, de brakke stem van Joost Prinsen – een unieke combinatie, die je ook nu nog niet onberoerd laat. Lees, luister en/of kijk naar de originele tv-track uit 1977 (toen je nog in het openbaar kon roken…), klik maar hier.

Op de voorgaande bladzijde werden drie herinneringen samengevoegd tot één verhaal. Daarmee zijn deze herinneringen deel van mijn leven geworden.
Zo ontwikkelt ons leven zich tot een verhaal dat bestaat uit een onontwarbare kluwen van herinneringen, van feiten én van fantasie, verbeelding, dat alles ingekleurd door persoonlijke interpretaties en gevoelens.[1]
Dat grote verhaal maakt zichtbaar wie we (willen) zijn, zo verkrijgen wij identiteit. '*Alles waar geen verhaal van is, sterft in het tij van de geschiedenis*.' [2]

Herinneringen gáan over ons *verleden*, maar máken onze *toekomst*. Van de dag van morgen en overmorgen weten wij niets en kunnen wij niets voorspellen. Het enige dat wij over onze toekomst kunnen zeggen is dit: ze zal steeds meer gevuld worden met herinneringen en ze is eindig. Mijn leven lijkt weliswaar op een scheurkalender waar elke dag een blaadje afgaat, maar het is óók de stapel kalenderblaadjes die daarnaast ligt en die elke dag toeneemt, elk blaadje gevuld met herinneringen, samen mijn levensverhaal. Mijn toekomst is geen bedreiging maar een belofte, omdat ik mijn herinneringen meedraag. Ik word niet minder maar meer. Totdat mijn leven voltooid is en ik – naar ik hoop – mag voortleven in de herinnering van ánderen…

En de zwarte herinneringen? Herinneringen zoals de zoon die uitzingt in het lied *Oorlogswinter*? Herinneringen die gevormd zijn in een jeugd zonder liefde? Traumatische herinneringen aan een verkrachting, aan een bermbom die een zoon doodde, aan de

vlucht naar Europa? En dichter bij mijn eigen huid: de herinnering aan de zwarte periode in het leven van onze Martijn, het opnieuw uitvinden van zijn leven en zijn plotselinge dood?
Als ik me beperk tot het laatste: ja, óók die maken deel uit van mijn groeiende toekomst. Ik zie Martijn in zijn duisternis, maar – zoals ik schreef in blog 33 – 'de duisternis kon het niet aan.' Ik leer die duisternis een plaats te geven in mijn herinnering en dus in mijn toekomst.

Wat helpt het mij als ik een zwarte herinnering in een doos op de zolder opberg of mét een overledene in het graf laat neerdalen? Wie een graf graaft voor zijn herinnering, delft een kuil voor zijn toekomst. Want een begraven herinnering verandert uiteindelijk in een spook en zonder herinnering is er geen toekomst. Het vraagt wellicht moed om onder ogen te zien dat elke herinnering ons niet overkomt, maar het gevolg is van een ervaring én de betekenis die we daaraan zélf toekennen. Daardoor is die herinnering een aspect van onze zelf gekozen identiteit. Al of niet met hulp kunnen wij – met de moed der hoop – leren om zelf een andere betekenis te geven aan voldongen feiten.

Aan het begin van het jaar 2016 loop ik zó mijn toekomst tegemoet, niet mijn verleden. Mijn horizon verruimt zich door wat ik vandaag onderneem, creëer, ervaar; dat alles is morgen al weer betekenisvolle herinnering geworden.
'*Alleen op het terrein van de herinnering kunnen we nog expanderen, rijker worden, toenemen.*' [3]

Wij leven voort uit ons verleden
en worden daardoor wie wij zijn

1 Wie meent dat de eigen herinneringen bestaan uit *feiten die waar zijn*, gun ik graag het lezen van het nogal onthutsende, maar ook niet zelden humoristische boek van dé kenners: Crombag, H. & Merkelbach, H., *Hervonden herinneringen en andere misverstanden*.
Ach, alleen deze titel al!!
2 Zie mijn gedicht *Van Nahuysplein*, klik hier

35 Het eeuwige moment

21 januari 2016. Vandaag schrijf ik je over bijna 25 jaar geleden, 14 maart 1991, schouwburg De Schalm in Veldhoven. Het Philips Symphonie Orkest zit klaar op het podium. Ruim drie maanden eerder, op 7 december 1990, werden bijna 300 patiënten 'verhuisd' van het oude Sint Joseph Ziekenhuis in Eindhoven naar een nieuw gebouw in Veldhoven. Het concert was een onderdeel van de officiële feestelijkheden die enkele maanden later volgden. De *Feestouverture* van Dimitri Sjostakovitsj zou weldra klinken. Maar zoals dat bij dit soort gelegenheden gaat, eerst moest een woordje gesproken worden door de bestuursvoorzitter van het ziekenhuis. De ruim 500 aanwezigen en zeker de orkestleden zaten daar waarschijnlijk niet op te wachten, maar ja, je weet: zo heurt het nou eenmaal!

De spreker stond zijdelings van het orkest, zodat hij zowel de zaal als de orkestleden kon zien. Die laatsten leken niet echt geïnteresseerd. Maar twee minuten later, nadat hij hartelijke woorden tot de medewerkers, bouwers, de gemeentelijke politici en tot wie niet had gesproken, veranderde de sfeer snel. Het duurde niet lang of de orkestleden veerden op; de dirigent – toch al een enthousiaste, bevlogen man – keek blij verrast. Waarover sprak die man waardoor deze metamorfose zich voltrok? Ik kan en zal het je straks vertellen, want ik was erbij. Meer dan dat, je dacht of wist het waarschijnlijk al wel: die bestuursvoorzitter die daar sprak, was ik. Maar eerst nog het volgende.

Zaterdagmorgen, Tweede Kerstdag 2015, Radio 4. Jan Raes, de algemeen directeur van het Koninklijk Concertgebouworkest in Amsterdam mag zijn favoriete muziek laten horen. Hij kiest onder meer voor het laatste deel uit de *Symfonie 4* van Gustav Mahler, *Das himmlische Leben*.[1] Ter inleiding vertelt hij over wat hij *één van de mooiste momenten uit zijn leven* noemt: dat moment tijdens het concert dat het KCO in 2010 gaf in de Carnegie Hall in New York. "*Nadat het laatste muziekakkoord van die Vierde Symfonie had geklonken, was het lang stil. Daarna steeg een ovationeel applaus op. Ik keek om me heen en zag mensen met tranen in hun ogen – ik keek verder rond en zag: bijna de hele zaal weende*." Ja, die Jan Raes is een Vlaming en kent de waarde van woorden: bijna de hele zaal *weende*. Het is niet ondenkbaar dat velen van die circa 2800 wenende concertbezoekers bij vooral dat laatste deel van die Vierde Symfonie *een eeuwig moment* beleefden.

Het eeuwige moment, het kan je overkomen bij alle soorten muziek. Voor mij is dat vooral het geval bij klassieke muziek, maar zeker niet uitsluitend daarbij (zie op de website mijn 99 favoriete vocale composities, waarvan mijn hart gaat zingen – klik hier.) Bij het lezen van een gedicht, bij het zien van een schilderij kan het je ook overvallen.

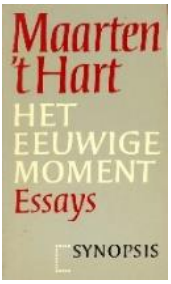

Maar wat is dan toch *het eeuwige moment*? Maarten 't Hart schrijft er in 1983 een meeslepend essay over. Hij tracht daarin te ontdekken hoe en waarom mensen naar muziek luisteren en waar nu precies dat 'eeuwige moment' van muziek, van kunst ligt.
Stel je voor: je zit lui een boek te lezen of met je smartphone te spelen. Spotify of de radio laat muziek horen, maar je luistert niet echt. Totdat…pats boem, je spitst je oren. Vanaf dat moment bestaat alleen nog die muziek, al het andere valt weg. Het raakt letterlijk je lichaam. Eenmaal geraakt, zal het je elke keer weer overkomen als je *die* muziek hoort. Steeds weer geraakt. Dát is een eeuwig moment.
Het is natuurlijk een prachtige contradictie: een moment dat eeuwig is! Maar zo is het met 'eeuwige moment'-muziek en kunst: je hoort, je leest, je voelt, het raakt je. Maar het is niet in woorden uit te drukken. Het is eigenlijk té mooi: de muziek is de essentie, niet jij, jij wordt ondergedompeld want je hoort wat eigenlijk onhoorbaar is – zo mooi; je voelt wat onvoelbaar is – zo kwetsbaar ben je. Kippenvel, misschien zelfs geween. Schoonheid.

In 1991 vertelde ik aan al die mensen in die volle zaal in Veldhoven over het eeuwige moment in de muziek, over *mijn* eerste eeuwige moment – althans in mijn herinnering.

Ik moet een jaar of acht zijn geweest toen ik in de spreekkamer van ds. Van Eizinga zat, een kleine, gebochelde, blinde man. Hij werkte als gevangenispredikant in het Huis van bewaring in Zwolle en voor Pro Juventute, toen een particuliere vereniging, opgericht aan het eind van de negentiende eeuw, die zich inzette voor bestrijding van jeugdcriminaliteit. Tja, daar zat ik...

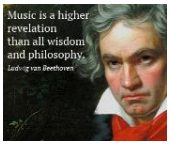

Wij spraken niet veel in die spreekkamer. Dat hoefde ook niet, want er was muziek. Ds. Van Eizinga leidde mij via de platenspeler in de wereld van de klassieke muziek: het begon met de *Ouverture Egmont* van Ludwig van Beethoven, het eerste deel van het muzikale drama over het leven en de dood van de Nederlandse graaf van Egmont. Die muziek bij het verhaal van Goethe: voor mij toen en dus nog steeds *het eeuwige moment*.[2] Op die bovenverdieping van dat huis in die deftige Veerallee-buurt in Zwolle, schonk die kleine, blinde man mij een eeuwig moment. Vijftien jaar later zou hij grote invloed hebben op de levensloop van mij en daardoor ook van Louise. Maar daarover een andere keer.

Op die 14e maart 1991 sprak ik in Veldhoven ook over Gustav Mahler die schreef over het onzegbare, dat wat niet in woorden, alleen in muziek is uit te drukken. Ik probeerde daar in Veldhoven te zeggen, wat eigenlijk onzegbaar is. Maar ik acht het niet ondenkbaar dat er die avond mensen in de zaal waren, die voor het eerst of opnieuw een eeuwig moment beleefden, dankzij de muziek die ze hoorden.

Als er *eeuwige momenten* zijn, is er dan ook zoiets als het *eeuwigste moment*? Herinneringen rijgen zich aaneen.

30 juni 1992, middernacht. Louise en ik zingen op het plein bij Kasteel Doorwerth, aan het slot van een prachtige avond, met geliefden en vrienden om ons heen. We zijn 25 jaar getrouwd. Louise heeft weken daarvoor een operatie ondergaan omdat ze een levensbedreigend melanoom had. De toekomst is zeer onzeker. Maar toch: we zingen!

Rond 't middernachtelijk uur,
als sterren aan de hemel staan,
klinkt blij ons lied:
wij vatten nieuwe moed.
Het leven mag weer verder gaan,
want liefde maakt het goed!

Het orkest ondersteunt ons met het voorspel van *Cantique de Jean Racine* van Gabriël Fauré.[3] Dat lied wás voor ons al een eeuwig moment, maar het voorspel is nu het *eeuwigste* moment. We herhalen ons lied op dezelfde plaats, ook weer om middernacht, als we 40 jaar getrouwd zijn!

19 mei 2014, de zon gaat onder, de natuur zwijgt. We zijn in de aula van de begraafplaats Kranenburg met geliefden en vrienden bijeen, we nemen afscheid van Martijn. We staan als gezin naast Martijn. Dan is er dat eeuwige moment, want door de aula en de geopende deuren klinkt – over de graven heen – dat voorspel en onze zang:

Wij staan hier rond Martijn,
verdriet zoekt zingend zich een weg.
Toch klinkt ons lied:
wij vatten nieuwe moed.
Het leven mag weer verder gaan,
want liefde maakt het goed!

Eeuwigh gaat voor oogenblick, zo schreef Joost van den Vondel toen zijn dochtertje stierf.[4] Wij hebben de rijke ervaring dat die twee in een *eeuwig moment* van de muziek kunnen samenvallen. Zéker als liefde – immers de meeste van de drie! – het leven goed maakt.

1 Mahler schreef dit 4e deel in 1901; het bevat het gezongen gedicht *Das himmlische Leben*. Als je wilt, luister je hier naar een uitvoering door het Koninklijk Concertgebouw o.l.v. Ricardo Chailly, sopraan Barbara Bonney.
2 Jij kunt ook naar deze *Ouverture Egmont* luisteren, gespeeld door de Wiener Philharmoniker o.l.v. Leonard Bernstein, Kijk en luister hier.
3. *Cantique de Jean Racin* van Gabriël Fauré kun je hier beluisteren.
4 Dit is de laatste regel van het gedicht *Kinder-lyck* (1633?)

36 Loslaten: Einstein – Bonhoeffer – Churchill

Een eindeloos woud van zeedennen, varens, mossen, het grootste aangelegde woud van Europa. Een woeste, onbetrouwbare maar prachtige zee op hoorafstand. Een helderblauwe lucht, stilte alom. Wíj wandelen, Robert en Martijn – zes en vier – dartelen zoals gebruikelijk en ze leggen daardoor zeker de dubbele afstand af. Robert raapt een afgebroken tak van de grond en dan klinkt het opeens:

Zomaar te gaan met een stok in je hand,
zonder te weten wat je zult eten.
Zomaar te gaan met een stok in je hand;
eindeloos ver is 't beloofde land.

Een kind dat, midden in die onbegrensde natuur, begint te zingen. Het is het lied dat hij op school leerde bij het verhaal van Abraham, die losliet en op weg ging zonder te weten waarheen.
We zijn in een voor ons en de kinderen onbekende wereld, groots en meeslepend, bij St. Girons Plage, Les Landes, Frankrijk 1975, onze eerste buitenlandse gezinsvakantie, met tent.

Ik koester déze existentiële herinnering: hoe zich van ons zoontje Robert – weg uit de veiligheid van het vertrouwde Heerde – een bijzonder levensgevoel meester maakte. Daardoor durfde hij – terwijl hij zijn stok vasthield – die veiligheid in Heerde los te laten en in onbekend land zijn weg te gaan. Dan kun je als kind blijkbaar zingen – ***zomaar te gaan***! Een ijle kinderstem, maar met levenskracht!

Wij volwassenen kunnen nu de sprong van dat kind naar die grote mannen Einstein, Bonhoeffer en Churchill rustig wagen – die sprong is kleiner dan misschien lijkt.

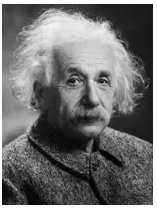

Einstein wordt gezien als één van de grootste natuurkundigen uit de wereldgeschiedenis. Komt dat door zijn fenomenale natuurkundige *kennis*? Ja natuurlijk, maar met kennis zonder inzicht kom je niet zo ver. Dát had hij: *inzicht*. En zijn belangrijkste inzicht gold niet eens de natuurkunde. Dat inzicht hád hij zeker, meer dan wie ook wellicht. Maar wij danken aan Einstein een nog veel wezenlijker, grootser inzicht over onszelf, over de mens:

Je kunt een probleem niet oplossen met de denkwijze
waardoor het probleem is ontstaan.

Einstein leerde mij: als ik niet kan *loslaten*, kan ik niet – zoals Robert zong – vrij op weg gaan. Als ik mijn oude denken niet achter me durf te laten om nieuwe denkwegen te onderzoeken, dan zal ik geen antwoord vinden op mijn vragen. Nieuw houvast vinden vraagt eerst om loslaten.
Dat geldt in mijn persoonlijk leven, dat geldt voor organisatieproblemen, voor economische, politieke en ethische vraagstukken en ...vul maar in.
Dat geldt voor wie vasthoudt aan zijn eigen stelligheid en gelijk op basis van bijvoorbeeld zijn 'gezond verstand', dogma's of vastgeroeste interpretaties van feiten. Pak je

echter een stok, ga je op weg zónder zeker te weten, dán kun je een grote, vrije denkruimte binnentreden en vind je wellicht nieuwe, onverwachte antwoorden op oude vragen.

Bonhoeffer heeft mij geleerd, dat niet anderen mij daarin hinderen, maar dat ík mij zelf daarbij lelijk in de weg kan zitten. Doordat ik denk veel kennis te hebben, maar me toch dom gedraag. Eén van de grootste tragische misverstanden is dat kennis vanzelf tot goed handelen leidt. Kennis leidt heel vaak *niet* tot het goede *inzicht* dat voor ons handelen nodig is, als we de morele moed missen oude, niet effectieve opvattingen los te laten en nieuw inzicht toe te laten. Omdat ik alleen dáárdoor een nieuwe weg kan inslaan als de oude een dood spoor blijkt te zijn.
Bonhoeffer durfde zichzelf en zijn zo vertrouwde theologische paradigma's in de waagschaal te stellen, verbond daaraan maatschappelijke consequenties en aanvaardde de hoogste prijs daarvoor: zijn leven.

Churchill leidde Europa naar de vrijheid – zo kort kunnen we zijn ontzagwekkende menselijke prestatie wel omschrijven. Dwars – vaak op het onaangename af, zonder masker, zonder een gewenste sociale façade. Zo groeide in de loop van de tijd bij hem het onvermijdelijke inzicht dat zijn levensopdracht alleen te realiseren was als hij uit zijn vastgeroeste kring zou stappen. Hij werd daarom bewonderd en verguisd. Maar juist hij toonde te beschikken over die kwaliteiten waarvan Einstein en Bonhoeffer spraken: hij ontwikkelde nieuwe denkwijzen om bestaande, ongekend grote problemen aan te pakken. Hij had een helder moreel kompas en de daarmee gepaard gaande moed om te aanvaarden dat hij kon mislukken in zijn opdracht: **Eindeloos ver is 't beloofde land**. Hij gaf niet om zelfbehoud. Hij durfde loslaten om vast te kunnen houden.

Betekenisvolle mensen – we hebben er hier drie in het vizier – zijn te herkennen aan hun moed om wijsheid te koppelen aan kennis en daardoor inzicht te verwerven. Ze zijn herkenbaar omdat ze een helder moreel kompas hebben en de morele moed bezitten om los te laten en onbekende (denk)wegen te betreden als het oude spoor niet helpt. Ze weten dat het niet zeker is dat ze zullen aankomen, maar gaan wel op weg. Ze hebben geen behoefte om een sociaal gewenste façade te handhaven, want ze zijn onbevangen en authentiek. Betekenisvolle mensen inspireren mensen die betekenisvol willen zijn en roepen weerstand op bij hen die aan hun huidige bestaan verloren zijn.

****

In 1975 liep daar in Les Landes het jongentje Robert. Hij zong in die voor hem onmetelijke ruimte onbevangen van een existentiële leerervaring: als je een stok vasthoudt kun je loslaten en als je hebt losgelaten kun je (nieuw) houvast vinden. In dat houvast vindt de menselijke geest zijn vrijheid om het leven te leven, als het moet tegen de stroom op want alleen dan kom je bij de bron – **zo maar te gaan**

En ik, wij?
Is het misschien zo dat ook ik beter kan vasthouden dan loslaten?

Ik probeer mij zelf – in de mij gegeven tijd van leven – te vinden in woorden van Huub Oosterhuis. Tot ik wel los móet laten, maar het ook kán. Omdat ik het heb geleerd, hoop ik.

Tijd van leven

Wie aan dit bestaan verloren
nieuw begin heeft afgezworen
wie het houdt bij wat hij heeft
sterven zal hij ongeleefd.

Tijd van leven om met velen
brood en ademtocht te delen
wie niet geeft om zelfbehoud
leven vindt hij honderdvoud.

Het gedicht *Tijd van leven* van Huub Oosterhuis kun je hier geheel lezen

37 Met hart en ziel

Het is niet de eerste keer dat het me overkomt. Ik had een nieuwe blog geschreven, laten rijpen, hier en daar herschreven; maar uiteindelijk was de blog ruimschoots op tijd klaar. Een blog over een bankman die in 2008 – nog voor de bankencrisis – natte voeten kreeg toen hij een steen in de rivier wilde verleggen. Die het niet meer uithield bij de bank. Die, als in het kinderliedje dat mijn zoon Robert in 1975 zong[1], zomaar op weg ging zonder te weten waarheen. Maar weg, weg uit het veilige land van de bank. Omdat daar zijn thuis niet meer kon zijn.
Je houdt die blog te goed voor de volgende keer, het wordt nummer 38.

Ik wil je nu wat anders vertellen, want alleen door het op te schrijven en het met jou te delen, komt er rust in de tuimelende baaierd van mijn gedachten.

Sinds enkele weken heb ik de draad weer opgepakt. Eind 2014 begon ik aan de productie van een boek waarin Martijn zichtbaar wordt in zijn gedichten, citaten, verhalen, artikelen en tekeningen. Ook in teksten die niet ván hem zijn maar wel óver hem gaan. En teksten die veel voor hem betekenden.

Ik had mensen om me heen verzameld om een bijdrage te leveren, om de productie mogelijk te maken. Ik had al veel verzameld en geschreven. Maar ik moest een poosje stoppen. Het lukte me onvoldoende om afstand te nemen, om kritische beschouwer van mijn eigen werk te zijn. Toen bovendien de hartoperatie en de forse naweeën daarvan mij in beslag namen, besloot ik een flinke tijd te wachten alvorens de productie te hervatten.

Nu is het weer zover en het lukt. Sinds enkele weken werk ik weer aan het boek. Ik ben dankbaar voor al het moois dat Martijn ons heeft geschonken in zijn teksten en tekeningen. Het is heel bijzonder hoe hij niet alleen over boeken, schrijvers, antiquaars, over een handtekening van een dichter en over kinderkleertjes van een dichteres schrijft, maar ook over de Olympische Spelen van 1936 en het lievelingsboek van Hitler. Het is verrassend hoezeer zijn talent op dit gebied mede gevormd is doordat hij – zoals hij het zelf uitdrukte – ‘een Asperger’ was; hoe dat zichtbaar wordt als hij zichzelf laat zien in zijn teksten, bijvoorbeeld als hij in 2001 schrijft:
‘Het heeft even geduurd voor ik het zelf besefte, maar wat ik zoek in een boek is herkenning. Misschien is dat te beperkt, en misschien zou ik mij meer open moeten stellen voor, bijvoorbeeld, verbazing of verrassing. Maar helaas: ik houd er niet van om verbaasd te raken en ik houd er zeker niet van om verrast te worden. Elke surpriseparty is mij een gruwel en elke verbazing een hel. ‘Blijf zitten waar je zit, verroer je niet, houd je adem in en stik niet’ – dat idee.

U raadt het al - ik ben boekverkoper. Ik slijt mijn dagen tussen de boeken, af en toe de Boze Buitenwereld binnentredend voor heden mijn dagelijks brood, of zo u wilt, een in de schil gekookte aardappel, maar verder - ik dank u. Doet u maar waar u zin in heeft, maar laat mij alstublieft met rust. Noli me tangere, zou Jeroen Brouwers zeggen en ik zeg het hem na, met hart en ziel wel te verstaan.'

'*Met hart en ziel*'. Hoe moeiteloos kan de geest zijn weg soms vinden in de oneindige baaierd van gedachten en ervaringen die deel van ons leven zijn!
Want vorige week vrijdag hoorde ik op een studiedag meermalen diezelfde woorden. Toen vervolgens een aantal van de 100 miljard neuronen in mijn hersens met elkaar gingen communiceren, ontstond meteen een associatie met de woorden van Martijn. Zo werkt dat blijkbaar en daarom schrijf ik dit nu!

Ik heb het voorrecht lid te zijn van de raad van toezicht van Isala – hét topklinisch ziekenhuis in Zwolle, dat gekend wil worden met de kernwaarden '*professioneel, met hart & ziel, open & transparant.*' Het trof mij op die Isala-studiedag, dat ik die woorden '*met hart en ziel'* enkele malen hoorde in presentaties van artsen en managers. Ik wist het zeker: ze spreken die woorden niet uit omdat het nu eenmaal in de missie van het ziekenhuis staat, maar omdat ze zo willen *zijn,* zichtbaar en voelbaar voor patiënten.
Wel even wat anders dan die bankman in Londen. Hij had het over '*die sukkels*' – en jazeker, hij doelde op klanten van de bank! Zij hadden veel geld verloren door zijn handelen – hij was inmiddels miljonair.

Nu moet ik stoppen, want als ik niet oppas, plak ik hier alsnog de tekst van die klaarliggende blog. Maar dat moet ik niet doen, want dan wordt het te veel. Je houdt dat verhaal over die bankman met natte voeten – niet die uit Londen overigens – te goed.

Net als dat boek over en van Martijn waaraan ik werk en dat ergens in 2016 – het jaar is nog lang! – zal verschijnen. Met hulp van anderen. Met hun professionaliteit, hun hart en ziel.

1 zie blog 36

39 '... und verschied'

'*De manier waarop we met kinderen omgaan heeft iets eenzaams'* [...] '*Zelfs op de meest kindvriendelijke plekken heerst nog altijd een-ieder-voor-zich-mentaliteit.*' Het waren deze woorden van een jonge moeder in een column in het dagblad Trouw[1] die in mijn hoofd waren blijven hangen. Zelfs op een kinderspeelplaats kunnen moeders – zo blijkt uit haar woorden – met de toekomst spelend om zich heen, blijkbaar 'iets eenzaams' ervaren.

Ik ben op weg naar 73, heb wel groot groeiende kleinkinderen maar geen kind meer rondom mij in de zandbak. Toch vermoed ik het gevoel van deze jonge moeder wel te kunnen begrijpen.
Want ik zie zo ontzettend veel mensen om mij heen, op de televisie, in de reclame-spots, verzameld rondom een adhd-cabaretier en waar dan ook, die vooral '*ieder-voor-zich en ontzéttende lol'* in het leven hebben, je leeft immers maar één keer en wellicht nog kort ook, kom op nou! En toch misschien 'iets eenzaams'? Zoals die veertiger, dus toch geen jongen meer, die – eveneens in Trouw – over zijn vrienden schrijft: 'Het zijn heel fijne lui met wie ik al veel lol heb beleefd. Maar het zijn jongens van rond de veertig met zulke sterke meningen dat het bijna nooit komt tot een uitwisseling van standpunten. Zaken van het hart komen al helemaal niet aan de orde. Is het tij te keren?'

Ik herken dat gevoel van eenzaamheid dat je kan overvallen terwijl je in een in kring van bekenden, bijvoorbeeld een 'verjaardagsvisite', vertoeft. Hoe je kunt uitzien naar een – al is het maar heel kort – moment waarin een sfeer groeit van warme betrokkenheid. Een sfeer waarin het gesprek over onderwerpen waarover vooral gelachen kan worden (en ik doe graag mee!) even verder gaat reiken. Hoe je moet ervaren dat zo'n gesprek niet lukt. Uren bijeen, geen seconde samen. Ieder-voor-zich, dus '*rivalen'* zou de Deense filosoof, theoloog en cultuurcriticus Kierkegaard zeggen en is dat niet nog erger dan 'iets eenzaams'?

Soms denk ik: ben ik misschien van een generatie die niet meer zo goed mee kan en wil met dat 'moderne levensgevoel' met z'n snelheid, luchtigheid, oppervlakkigheid, hijgerigheid, schreeuwerigheid en rivaliteit? Of zegt dat toch iets over de tijd waarin we leven?
Soms denk ik: zouden al die elke dag zo ontzettend vrolijke mensen, na weer zo'n fantaaaastische avond, voor het slapen gaan toch ook niet – al is het maar af en toe en maar één minuutje – even stil liggen peinzen over vragen en pijn in hun eigen leven of in dat van mensen in hun nabijheid? Zou het kunnen zijn dat ze zich daarin dan eenzaam voelen?

Je vindt het misschien gek, maar dit alles overdacht ik vandaag opnieuw, op de morgen nadat ik gisterenavond de Matthäus Passion mocht beleven. Je merkt het, mijn gedachten kunnen rare sprongen maken.

We zijn daar bij die uitvoering met vier mannen, geen veertigers meer! We worden onderdeel van een prachtige gezongen uitvoering van het zo bekende lijdensverhaal. De tijd verglijdt, in het verhaal én in de zaal. Eerst is Jezus door zijn maat Judas verraden en gevangen genomen ('*Sind Blitze und Donn*er'), dan laat die grootspreker Petrus Jezus in de steek, maar huilt daarna van berouw ('*Erbarme dich'*).

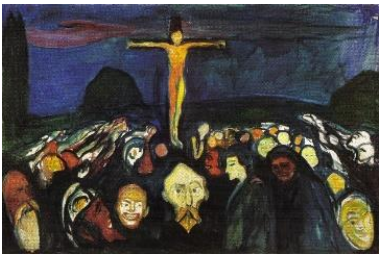

Edvard Munch

Het kan nog erger: we zijn inmiddels op Golgotha en horen hoe Jezus aan het kruis de klacht '*Eli, eli, lama sabachtani*' uitschreeuwt omdat hij zelfs door zijn God is verlaten. Over eenzaamheid gesproken! De mensen in de zaal verstillen.

In de grote ruimte klinkt alleen de stem van de evangelist: *Aber Jesus schriee abermal laut* – en steeds eiler – *und verschied*.

Und verschied. Er is alleen maar stilte, een eeuwig moment van stilte. In die enkele seconden word ik door een baaierd van gedachten overrompeld:
* *Louise en ik zitten met Martijn – in 2013 – in het Concertgebouw en we luisteren naar de Matthäus Passion. Martijn die van Bach was gaan houden.*
* *Een grote liefde van Martijn van eertijds, die ons op 26 oktober 2015 – zijn geboortedag – daaraan herinnerde: Weet je nog Roel dat Martijn niet van Bach hield en dat jij zei: 'Dat komt nog wel jongen!'. Je hebt gelijk gekregen.*
* *Ruim een jaar na die Matthäus Passion in 2013 zakt Martijn bij zijn huis in elkaar ... und verschied.*

Die twee mannen naast mij: een hand van rechts legt zich op mijn knie; een schouder van links legt zich tegen mijn schouder. Na die eeuwigheid begint het koor te zingen: *Wenn ich einmal soll scheiden...*

Dan keert de rust weer. Nog een aantal verzen uit Matteus, nog een enkele aria, het slotkoor. Dan stappen we de koude avondlucht in. Dat eeuwige moment heeft zijn plek in mijn hart gevonden.
In de trein spreken wij met ernst en vooral ook met luchtigheid over het leven. En hoewel we niet meer de jongsten zijn is er zelfs sprake van enige onbezonnenheid in ons gedrag. Maar dat kan ik beter voor mezelf houden.
Je begrijpt niet hoe dat kan? In blog 32 schreef ik: Het verdriet slijt niet, de lach is niet minder dan voorheen. Ze kunnen het – geloof ik – sámen wel goed vinden in onze hoofden en harten. [...] Misschien schrijf ik wel onbegrijpelijke taal over ons levensgevoel, [...] Hoe moet ik ánders uitdrukking geven aan ons dubbelzinnig bestaan?

Wat is het bijzonder dat menselijke nabijheid, aandacht, troost kan worden ervaren, ook zonder dat een woord hoeft te klinken. Het zijn *die* momenten, steeds weer: Louise komt een winkel binnen en er is die oogopslag. We treden in het geroezemoes van het restaurant en er is die hand van de gastheer. Sprakeloos brengen die ogen, die hand, die schouder tot uitdrukking: *ik zie je – ik ervaar je – ik weet van je verdriet – ik deel met jou.*
Zo gaat dat als rivaliteit ontbreekt en genegenheid bloeit.

Als ik mijzelf over enkele ogenblikken heb leeg geschreven, zullen we naar Kranenburg fietsen. We zullen bij Martijn zijn. We zullen in de bijna-vrieskou, maar met een

stralende zon, weer op ‘ons’ bankje zitten. Daar zien we dan opnieuw die opengaande deuren van de kapel. Hoe gedempte trommels en trompetten in de Funeral March van Purcell ons vieren naar binnen begeleiden, met Martijn in ons midden, de dalende avondzon achter ons. We zien dan opnieuw hoe de hoofden in de overvolle kapel zich opheffen, hoe onze blikken elkaar op afstand ontmoeten. Hoe in een ondeelbaar ogenblik een verbinding ontstaat met hen die in de aula op ons wachten.
Toen konden we afscheid nemen – *samen, niet eenzaam*.

Niet jong meer, niet ‘iets eenzaams’. Met opgeheven hoofd zien en voelen we, soms op heel bijzondere plekken en momenten, mensen om ons heen. Zoals die mannen naast mij, tijdens dat eeuwige moment in de Matthäus Passion: *Und verschied...*

Liefde heet dat! Daar kan niets tegen op.

40 (On)gebaande wegen

Ze waren op doorreis uit het Noorden nog bij ons langs geweest. Daarna met het camperbusje via Maastricht naar Frankrijk. Ik legde ze nog even uit hoe ze op die mooie camping konden komen (‘pas op, niet op je TomTom vertrouwen, want dan is er een te lage tunnel; voor je het weet zit je klem!’). Drie dagen later kregen we deze geruststellende ansichtkaart.

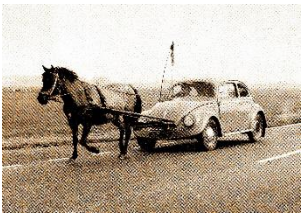

‘*We hebben Maastricht gehaald! Nu op naar België*.’ Ja, humor zit in de familie!
Een ander familielid, ook uit het Noorden, ook veel humor. Met vrouw en kinderen verbleef hij enkele zomerweken op onze boerderij in verbouwing, in de idyllische omgeving van het dorp Heerde op de Veluwe. Niet slecht dus, maar ja, geen Frankrijk. Hoe vertel je dat aan familie en vrienden die wél ver uitzwermen? ‘*We gaan richting Parijs*’ Daar is geen woord Frans bij!

Je zult wellicht denken: dat is me de familie wel. Dat is ook zo en ik ben daar best trots op. Want met al die gekheid was hun boodschap helder: *het is niet altijd dat wat je ziet – het zal ook zeker niet altijd zijn wat het was!* Ze leefden voorbij de vanzelfsprekendheid van dat wat je meent te zien! Ze creëerden hun eigen wereld en daarmee weken ze – weet ik wel zeker – af van de ‘gebaande wegen’ die veel mensen denken te kunnen gaan.

‘De gebaande wegen’, dat is: (willen) voortgaan op de vanzelfsprekendheid van het verleden. ‘De gebaande wegen’, dat veronderstelt: veiligheid, omdat heden en toekomst voortvloeien uit wat gisteren was.

Dat is helaas een tragische vergissing. Het hier en nu, de gebeurtenissen van vandaag werpen wel hun licht op wat daaraan voorafging, maar ze zijn niet het dwingend gevolg daarvan. Mensen geven zélf betekenis aan de geschiedenis, aan de loop van de gebeurtenissen. Dát bepaalt de weg die we gaan.
Dáárom zijn wij – als het goed is – uniek. Omdat ieder mens een eigen betekenis geeft aan dat wat is gebeurd – het verleden. Het verleden en het hier en nu worden ingekleurd door wie wij zijn en willen zijn. Wij kunnen de toekomst slechts onder ogen zien, als wij de moed hebben om die toekomst zelf ter hand te nemen. Dat is misschien een verontrustende gedachte want het leven kan dan wel eens onveilig zijn, maar een andere levenshouding is tragisch omdat dan uiteindelijk slechts het slachtofferschap rest.

Over gebaande wegen gesproken. Ik weet niet hoe het jou vergaat als je jezelf vol vertrouwen overgeeft aan dat kastje met die mooie stem op (of in) het dashboard en je zo aan de hand van TomTom door onbekend land reist. Er is een flinke kans dat je geen flauw benul hebt waar je bent. Je ziet wel de wereld om je heen, maar bent daarin een vreemdeling. Dan valt opeens je navigatiesysteem uit. Je bent op weg naar Berlijn, je komt bij een splitsing in de weg, maar verdraaid – nergens staat ‘Berlijn’ aangegeven. Had je nu maar een goede wegenkaart bij je, had je je maar even goed georiënteerd op de route voor je op weg ging. Ik bedoel*: had je nu maar even zelf verantwoordelijkheid genomen voor je eigen weg in het leven* in plaats van blind aan de hand van TomTom te lopen.

Er zijn mensen die denken dat hun weg gebaand is, dat ze aan de hand geleid worden. Zoals dat paard voor de Volkswagen geleid wordt, je ziet de leidsels. Er zijn ook mensen die leidsman of leidsvrouw van het eigen leven zijn, die de leidsels in handen nemen. Niet dat ze dán zeker weten dat ze veilig aankomen, zeker niet, maar ze zijn en voelen zich in elk geval geen slachtoffer van wie of wat dan ook, omdat ze verantwoordelijkheid hebben genomen. De weg die we zelf in verantwoordelijkheid kiezen leidt niet vanzelfsprekend tot het doel dat wij ons stellen. Dat weten wij pas als het doel is bereikt – of niet.

Dan blijft het waar: soms is er geen vaste grond onder je voeten en val je. Wat dan?

Het is winter 1958. Ik ben leerling in de 3e klas van de Marnix MULO te Zwolle, ruim 14 jaar. We hebben een invalleraar Engels, gepensioneerd, wit haar, snorretje, klein maar voor ons jongens een man van statuur. We hebben een positief ontzag voor hem. Het is 13.15 uur geweest. We lopen naar huis, hij loopt 50 meter voor ons, aktetas in de hand, gleufhoed op. Er ligt sneeuw. Opeens, hij glijdt uit, probeert zijn evenwicht te hervinden, maar valt. We zien het gebeuren, een schreeuw ontsnapt aan onze lippen. Hij krabbelt overeind, pakt zijn hoed op, zet die weer op zijn hoofd, klopt zijn grijze lange jas af. Wij zijn inmiddels bij hem.
Met zijn heldere glimogen kijkt hij ons aan. Dan neemt hij het woord: '*Het is geen schande om te vallen, het is een schande om niet meer op te staan.*' Hij glimlacht, draait zich om en vervolgt zijn weg. Als hij wat afstand heeft genomen, vervolgen ook wij de onze – even stil.

Dat gebeurde 58 jaar geleden, maar het is voor mij als de dag van gisteren. Steeds weer in mijn leven komt dit beeld mij voor ogen: Meneer W. Hij valt. Hij staat weer op. Hij spreekt.

De toekomst? Een ongebaande weg. Soms val ik. *Sta op*!
Maar als ik dat eens niet meer kan? Ik hoop dat er dan een liefhebbende, een zorgzame hand is die mij opbeurt – of aflegt.

41 Als statistieken zwijgen

We wandelen over een pad van de Parnassusberg, een cirkelvormige heuvel, omgeven door beukenhagen. De lente is doorgebroken, het is 18 graden. Zoals vroeger elk landgoed een verhoogd uitkijkpunt had om rond te kijken, zo zien ook wij uit over het voormalige landgoed aan de rand van Zwolle, vlakbij de plaats waar in de 15e eeuw Thomas a Kempis leefde. Voor ons zien we het gerenoveerde koetshuis.

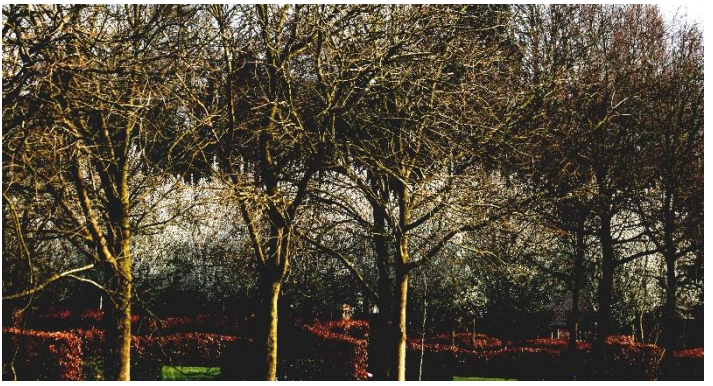

De eerste bloesem laat zich uitbundig zien. Er heerst stilte, waardoor het voorjaarsgekwetter van elkaar achtervolgende vogels luid opklinkt. Ze zien uit naar nieuw leven! Er zijn op dit uur nog weinig mensen. Alleen verderop het pad kijkt een man stil voor zich uit, het hoofd licht gebogen.

Begin december 2015 was Louise hem tegengekomen op de markt, die kennis uit de tijd van voor ons trouwen, al weer zo'n 50 jaar geleden. Hij was ernstig ziek. Hij zou de Kerst niet meer halen – zo vertelde hij – maar was er klaar voor, ervan overtuigd dat hem dan een nieuw leven wachtte. Het werd een week voor Pasen. Op Stille zaterdag werd hij begraven op de Parnassusberg, in 2003 aangelegd op de begraafplaats Kranenburg, tot 1933 een landgoed. De grafaarde ligt nog verborgen onder bloemen.

Hij behoort tot een minderheid, want anno 2016 wordt in Nederland circa 65% van alle overledenen gecremeerd. Dat percentage neemt elk jaar toe, sinds in 1913 crematie werd toegestaan. In 1914 werd één man gecremeerd: een hoofdbestuurslid van de Vereniging voor Facultatieve Lijkverbranding. Een sterk staaltje geslaagd voorbeeldgedrag! Want in 2015 vonden *93.160* crematies plaats, zo meldt de Landelijke Vereniging van Crematoria. De dood heeft in 100 jaar een ware revolutie in Nederland veroorzaakt.

Waarom wordt gekozen voor een begrafenis of crematie? Dat weten we formeel niet. Het Centraal Bureau Statistiek (CBS) rapporteert jaarlijks over duizenden onderwerpen, maar zwijgt als het graf als het gaat om informatie over 'na de dood – wat dan?'

Het is haast niet te geloven – van overheidswege weten we niet hoeveel mensen begraven of gecremeerd worden!
Religieuze en financiële overwegingen lijken een belangrijke rol te (kunnen) spelen bij de keuze van begraven of overlijden. Overheidsbestuurders zullen waarschijnlijk niet treuren om de nog steeds doorzettende stijging van het aantal crematies. Er dreigt anders immers een ernstig ruimteprobleem, zo wordt opgemerkt. In 2015 stierven *141.740* mensen, in 2055 zullen dat er (zo luidt de prognose) *201.586* zijn. Daarvan is maar liefst de helft ouder dan 90 jaar en dat is een verdrievoudiging ten opzichte van nu.[1]
Wellicht wist u het nog niet: als het om asfalt en auto's gaat hoor je nooit over een ruimteprobleem, als het om begraven van mensen gaat wel. Zo zijn wij in Nederland!

Eén ding weten we niet uit statistieken en toch wel zeker: de *leeftijd* is van grote invloed op de keuze voor cremeren of begraven. Wie op de Parnassusberg rondloopt moet wel diep geraakt worden door het verdriet dat schuil gaat achter al die graven op de afdeling voor heel jonge kinderen, vol bloemen, speelgoed, molentjes, foto's, geschreven herinneringen. En op de overige afdelingen is het aantal graven van jonge(re) mensen vele malen groter dan statistisch verwacht zou mogen worden. De beheerder van Kranenburg wist het en ook bij uitvaartondernemingen is het bekend: er worden relatief veel minder jonge mensen gecremeerd. In een onderzoek van een uitvaartorganisatie noemden jonge mensen begraven vaak wel *ouderwets* of zelfs *oubollig*, maar de harde werkelijkheid is anders: het merendeel van de overleden jonge mensen wordt begraven, niet gecremeerd. De ouderen gaan (als het henzelf betreft) dus na hun dood nog mee in de stroom van 'de moderne tijd', de jongeren veel minder...

Als we verder lopen op het pad van de Parnassusberg, lopen we voorbij de man die er al stond toen wij kwamen aanlopen, zijn hoofd gebogen. We zien de leeftijd op het grafmonument: jonger dan 20 jaar. Het is alsof het verdriet zich in de genen van de man heeft genesteld en hij daar wel moet blijven staan nu hij treurt om wie na hem kwam maar voor hem ging.

Worden jonge(re) mensen bij voorkeur begraven omdat dit ritueel beter helpt om de op dat moment onaanvaardbare vergankelijkheid van dat jonge leven te ervaren en te aanvaarden? Omdat het graf zichtbaar maakt dat de natuur behalve het leven ook de dood behelst? Wordt zo de natuur de gelegenheid geboden om te doen wat natuurlijk is: het lichaam tot stof laten vergaan? Alsof daardoor het te vroege afscheid toch kan worden uitgesteld? Omdat het niet te verdragen valt dat het jonge lichaam door hitte wordt verteerd? Omdat de achterblijvers dan ook zelf nog díe pijn zullen ervaren? Omdat wie achterblijft iets van zichzelf verliest als een kind sterft?

Begraven of cremeren? In hun burelen weten de beleidsmakers van niets. De statistieken zwijgen. Het antwoord op al die vragen ligt in de doodse stilte van de Parnassusberg:

Het hart heeft zijn redenen, die de rede niet kent.[2]

1 Ook zo verbaasd over de 'prognoses overledenen'? Zie CBS
2 Blaise Pascal (1623-1662) in *Pensées*

Martijn Steenbergen

26 oktober 1970 14 mei 2014

Die na ons kwam en voor ons ging,
hij had geen tijd van leven
om brood en spelen
met ons te blijven delen.

Ons leven is een oogopslag,
want morgen is vandaag verleden tijd.
Geen mens weet wat hem nog te wachten staat,
geen sterveling wie hij nog worden zal –

Zolang wij mogen zijn, willen wij mens
met mensen in de wereld zijn.

47 Er is alleen maar buitenkant

Ze zijn weer thuis, in Amsterdam, Marten Soolmans en Oopjen Coppit. Rembrandt schilderde ze in 1634. Door de minutieuze weergave van de rijke kostuums, de beweeglijkheid van de figuren én de genuanceerde lichtval, zijn deze twee schilderijen van de toen 28-jarige Rembrandt topstukken in zijn oeuvre.
Marten en Oopjen zijn nog maar net getrouwd als ze zich levensgroot als de rijke Europese adel laten verbeelden. Dit glamourpaar begint aan een prachtig leven, zo lijkt het; Oopjen is hoogzwanger. Maar smoorverliefd zien ze er niet uit. Is het soms een 'huwelijk om het geld', omdat beide steenrijke families er financieel voordeel bij hadden? Hoe het ook zij, wie nú naar dit echtpaar kijkt, weet dat achter deze weergaloos mooi geschilderde schilderijen óók een gezinstragedie schuilgaat. Van hun – binnen vier jaar geboren –drie kinderen overleefde er slechts één de kindertijd. Marten stierf, 28 jaar oud, zeven jaar nadat ze samen geschilderd zijn.[1] Wat de prachtige schilderijen ons laten zien is alleen maar buitenkant. Zeven jaar later is het sprookje uit.

Opzij van Marten en Oopjen hangt in het Rijksmuseum dat andere immense schilderij van Rembrandt, de Nachtwacht, acht jaar later geschilderd. Veel meer nog dan in de schilderijen van Marten en Oopjen zien we daarin het fantastische spel van licht en donker, waarvan Rembrandt niet de uitvinder, maar wel de grootste meester is.
In het leven – zo laat Rembrandt ons zien – is er altijd sprake van licht en donker. De diepgang ontstaat als het licht het duister niet geheel verdrijft (want dan krijg je een akelig plat schilderij), maar elk zijn goede plaats heeft gekregen. Dan ontstaat een heel krachtig beeld. De wisselwerking tussen licht en donker geeft dynamiek aan het leven.

Als ik Anselm Grün goed begrijp, ziet hij dat heel anders. Grün is een 71-jarige Duitse Benedictijnerpater die zijn honderdduizenden verslaat met meer dan 200 boeken (hoe doet die man dat – in 40 jaar? Hoep, tien weken, weer een boek klaar?) met titels als *Het grote boek van Levenskunst.* Ik weet niet aan welke levenservaringen hij zijn levenskunst heeft ontleend of getoetst. Wel weet ik dat hij een theoloog en filosoof is die als pater van zijn abdij een verzameling van twintig commerciële bedrijven met een miljoenenomzet heeft gemaakt. Hij móet dus wel over levenswijsheid beschikken. Blijkbaar zoveel, dat je daar 200 boeken voor nodig hebt!

'Eén enkele vreugde verdrijft honderd droefheden', zegt een Chinees spreekwoord en Grün beaamt dat graag, want – zo schrijft hij – een kleine vreugde kan de droevige stemming die de ziel van de mens somber maakt, verdrijven. De blijdschap is als een wig die in de muur van de droefheden wordt gedreven. De wig breekt de muur in tweeën. Er ontstaat een opening waardoor het leven kan doordringen tot de mens.[2]
Grün plaatst dus blijdschap *tegenover* verdriet; als je blij bent, is je verdriet weg en pas dan kan het leven doordringen tot de mens. Blijdschap is een wig die verdriet verdrijft, zegt hij.

Ons levensgevoel is geheel anders. Onze wonderlijke levenservaring is dat blijdschap en plezier om het goede leven en verdriet om verlies náást elkaar kunnen en mogen bestaan. Een leven met verdriet én vreugde, dát is aards leven. Ze zijn er en mogen er allebei zijn, het ene wordt niet verdrongen door het andere. Nee, dan houd ik het liever bij Ramses Shaffy. Hij schreef geen 200 boeken om zijn levenswijsheid over te

dragen. Sterker, hij had maar één liedregel nodig om mij te vertellen wat ware, alles omvattende levenskunst is: '*Zing, vecht, huil, bid, lach, werk en bewonder – niet zonder ons.*' Streep daaruit geen woord weg, alleen zo is het leven echt léven.

Niet zonder ons? Hebben opvattingen als van Anselm Grün ertoe bijgedragen dat verdriet in onze samenleving er eigenlijk niet mag zijn? Oh ja, wel als je *toeschouwer op afstand* kunt zijn. Uitgerekend programmamakers van de EO en NCRV weten dat andermans verdriet altijd goed is voor hoge kijkcijfers.
Niet zonder ons? Alleen in de lichtheid van het bestaan lijkt het samenleven voor velen nog draaglijk te zijn, weg van het duister! Het geluk en het licht worden geveinsd want uit angst voor de confrontatie met verdriet en het duister, wordt daarover niet gesproken. Ja, Anselm vindt zijn gelijk op het caféterras, het strand van Scheveningen, op het familiefeestje, op de zakenborrel. Daaraan doe ik op z'n tijd graag mee. Maar daar lopen we wel het risico een eenzijdig leven met alleen maar lichtheid te zien. Een frisse blik, glimlach op de lippen. 'Met jou gaat het wel goed om zo te zien, je hebt de draad van het gewone leven al weer opgepakt, fijn joh!' en hup, op naar het volgende tafeltje en glas. Met iedereen een babbeltje om zo met niemand een gesprek te hoeven voeren. Maar in hoeveel hoofden en harten van de aanwezigen is er náást de blijdschap ook het verdriet om een dementerende moeder, een hulpbehoevend kind, een gebroken huwelijk, een bedrijf dat failliet gaat, een gestorven kind of levenspartner? Wij leven met de buitenkant en er wordt van ons verwacht dat we die binnenkant, die juist in díe situaties zo kan opspelen, verborgen houden.

Soms lukt dat niet zo goed. Zoals bij onze zoon Martijn. Onlangs mochten we samen met twee hulpverleners van Martijn terugblikken op de jaren waarin zij hem hielpen te ontdekken wie hij was: een Asperger – zoals hij zichzelf nadien noemde. De jonge vrouw die als psychiater zoveel voor Martijn heeft betekend, vertelde ons: als wij over Martijn spraken, viel vaak het woord *onbevangen*. Dat herkenden we. Hij toonde zich zoals hij was. Puur, zonder franje! Zijn buitenkant toonde zijn binnenkant. Als je hem in zijn gezicht keek, als hij nog maar één zin voor de telefoon had gesproken, wist je hoe het met hem was.

Die onbevangenheid maakt kwetsbaar en dat wist Martijn. Daarom wilde het niet zo goed in een gezelschap waar mogelijk alleen maar de buitenkant telde. Want je kon ontzettend met hem lachen, je kon met hem huilen, maar wat had hij een bloedhekel aan het masker waarachter een mens zich kan verschuilen, vooral in grotere gezelschappen. Als het toch moest, zocht hij zijn tafelgenoot graag zelf uit. Een tafelgenoot met gevoel voor de binnenkant. Dan had je het goed met hem. Die onbevangenheid liet hij ook in veel van zijn artikelen blijken. Dat als voorbeeld daarvan in het boek *Martijn – Kroniek van een Asperger* ook zijn artikel wordt opgenomen over *De handschoentjes van Boudewijn Büch* met als titel *Er is alleen maar buitenkant*[3] hoeft dan ook niemand te verwonderen.

- - -

1 Trouw, 1 juli 2016
2 Anselm Grün, *Het grote boek van Levenskunst,* Ten Have, 2015
3 De laatste regel van een kwatrijn van Komrij.

◄◄

49 Tijden van weleer

Zaterdag, 6 augustus 2016. Een zomerzaterdag, de piek van de Nederlandse vakantieperiode. Onder een Hollandse, half zonnige hemel is het dan ook druk op de wegen met mensen die zich verheugen op het begin van hun vakantie, van vakantie naar huis terugkeren, of waar zich dan ook heen bewegen.
Ook Louise en ik zijn onderweg. Bij Amsterdam verlaten we de A10 en rijden richting Watergraafsmeer, een voormalige polder, nu een wijk van Amsterdam. We draaien de Kruislaan op en na enkele honderden meters zien we het toegangshek van onze bestemming: *De Nieuwe Ooster*.

In de poldergrond van *De Nieuwe Ooster* liggen tal van bekende, beroemde Nederlanders begraven. Ik noem George Breitner (1857-1923), fotograaf en schilder; Feike Asma (1912-1984), organist; Herman Bavinck (1854-1921), politicus en predikant; Majoor Bosshardt (1913-2007), lid van het Leger des Heils; Jos Brink (1942-2007), presentator; Josine van Dalsum (1948-2009), actrice; Albert Hahn (1877-1918), tekenaar en Cor van der Hart (1928-2006), voetballer.

Wij zijn daar op zaterdag, 6 augustus 2016 om afscheid te nemen van Tomas Pieter Alexis Weterings, op 28 juli 2016 overleden als gevolg van een hartstilstand, 44 jaar jong. Hij behoorde tot de vriendenkring van leerlingen van de *Scholengemeenschap De Heertganck* in Heerde, waartoe ook onze Martijn behoorde, op 14 mei 2014 overleden als gevolg van een hartstilstand, 43 jaar jong.

Vijf dagen eerder had Louise een envelop geopend. Ze riep me en we lazen de namen van Tomas. Het kon of wilde niet tot ons doordringen dat het Tomas was, Tomas met wie ik in mei 2016 nog mailcontact had. Hij zou brieven van Martijn voor mij opzoeken, want dat was – nadat de vrienden indertijd uitgezwermd waren over de universiteitssteden van Nederland – een aspect van hun wonderlijke én bewonderenswaardige jongerencultuur: elkaar brieven schrijven.

Toen tot ons doordrong dat het Tomas Weterings was – *"hè... Tomas Weterings?!"* – sloeg de verbijstering toe. Louise belde in de loop van die dag ouders van die vriendenkring en zo hoorde ze in brokstukken het schokkende verhaal. "*Tomas – ja, net als Martijn – ja, ook een hartstilstand*."

Zo zijn we – na enige aarzeling, want wat zou dit bij ons teweegbrengen? – samen naar *De Nieuwe Ooster* gereden om afscheid te nemen van Tomas Pieter Alexis Weterings. Maar het was veel meer, het was opnieuw een ontmoeting met én afscheid van een prachtige levensfase. Voor Tomas, Martijn, voor hun vriendinnen en vrienden, voor de gezinnen waartoe ze behoorden.

Terwijl we daar op *De Nieuwe Ooster* stonden te wachten tot de aula werd geopend, zagen we steeds meer mensen van die tijden van weleer. We ontmoetten één van de ouders van een vriend van Martijn. Ze vertelde ons over een door Martijn gemaakt schilderij, dat in één van de kamers van haar huis hing. Daar zaten ze indertijd met elkaar, die vrienden, daar werd het wereldgebeuren becommentarieerd, daar werd over de toekomst gespeculeerd – allerlei rond het schilderij opgeschreven opmerkingen getuigden daar nu nog van.
Eén van die vrienden van toen kwam aangelopen en zei ons: 'Toen we *na* de Heertganck gingen studeren en uitzwierven over verschillende universiteitssteden, dachten we dat het nú wel zou gaan gebeuren, de ontdekking van de wereld. Maar het was anders, want juist toen bemerkten we dat we de wereld al veel eerder ontdekt hadden, daar op de Heertganck, in Heerde, op onze kamers van ons ouderlijk huis, in de bars. Hij vertelde van een cabaret dat Tomas, Martijn en hij hadden opgevoerd tijdens een schoolfeest. Nou ja, cabaret?! Ja, het was in elk geval avantgardistisch: de drie hadden zwijgend een kwartier naast elkaar op het toneel gestaan. Deze schokkende voorstelling was geëindigd in een schijnbare moord op Tomas, met een aardappelschilmesje als moordwapen en een grote rode vlek in zijn hartstreek.
Toen hij dit had verteld, aarzelde hij even: 'Ja, en ik heb me gerealiseerd dat ik nu de enige ben die dit nog kan navertellen.'

Ik zag ze daar weer, de vrienden van weleer, nu mannen en vrouwen, nog vrienden. Ze waren er bij het afscheid van Martijn, ze waren er bij het afscheid van Tomas. Toen ik ze op *De Nieuwe Ooster* zag, dacht ik: wat is op die héle vriendenkring van toepassing, wat ook van Tomas werd gezegd: aardig, charmant, sociaal, intelligent, maatschappelijk betrokken. Die generatie leerlingen van de Heertganck uit de tachtiger jaren: toen en nu waardevolle mensen!

Maar wat zijn ze ook getroffen door de gebroken herinneringen aan tijden van weleer, door het verdriet dat de dood aanricht, nu al twee uit die vriendenkring niet meer leven. Hoe oneerlijk en onbarmhartig is het dat zij de macht van de dood in hun jonge leven al zo hebben moeten ervaren.

Al in 2002 schreef Martijn – 31 jaar oud – in het Tijdschrift *Puntkomma* een artikel over de ontwikkeling van de Nederlandse begraafplaats, met als titel *"De dood is toch de schrik der natuur..."* Begraafplaatsen fascineerden hem van kinds af. Ik citeer – geparafraseerd – uit dat artikel:

> *In alle verwarring gaat men back to nature, om vervolgens met een schok te ontdekken dat de natuur behalve Het Leven ook De Dood behelst. Maar zoals de Verlichting van alles kon genezen, behalve van de Dood, zo kan de Natuur van alles verzachten, behalve de Dood. Gerard Reve zette ooit een doodskist in zijn werkkamer, in de ijdele hoop de dood zo zijn macht te ontnemen die deze onmiskenbaar had, heeft en voor altijd wel zal hebben.*

De vrienden en vriendinnen, op 19 mei 2014 namen ze op *Kranenburg* afscheid van Martijn. Op 6 augustus 2016 namen ze afscheid van Tomas op *De Nieuwe Ooster*. Een afscheid van de tijden van weleer, van gestorven jeugd.

50 De troost van schoonheid

Dit is blog 50, daarom een jubileumuitgave. Daarin wil ik graag enkele gedachten over *schoonheid* met je delen, over *de troost van schoonheid*.

Ik heb het dan niet over de vermeende schoonheid die door mannen en vrouwen wordt nagestreefd door middel van de toepassing van botox en fillers. Ze mismaken hun ogen, verbouwen hun neus, vullen hun invallende wangen, vergroten hun lippen. Expressieloze, op elkaar lijkende poppen worden het. Ze herkennen zichzelf niet meer als ze in de spiegel hun misvormde gezicht zien. Ze weten dat ze ooit ontmaskerd zullen worden want de tijd kunnen ze niet misleiden, hun angsten niet verstoppen. Ze zijn een prooi voor hun eigen bedrog dat vanaf het begin de uiteindelijke ontmaskering in zich draagt.

7 mei 2004, Pisa. Met ons – toen nog – zevenen bezoeken we Pisa en dus ook het Baptisterium, gebouwd in de 12e tot en met de 14e eeuw, met een omtrek van 107,25 meter en een hoogte van 54.86 meter de grootste doopkapel in Italië. Het interieur is van een overweldigende schoonheid, juist door zijn eenvoud en het vrijwel ontbreken van decoraties.

Ik herinner me de kaartverkoopster; een charmante vrouw, gekleed in een grijsgroene blazer en dito broek met hoedje.

Na een poosje verlaten we de begane grond en beklimmen de arcade met zijn geweldige uitzicht op het grote doopvont. Maar hé, wat gebeurt daar? De lokettiste is binnengekomen. Ze neemt de hoed van haar hoofd, legt een hand op het doopvont. Het zachte geroezemoes valt stil. Dan gebeurt het wonder: ze begint te zingen! Maar ze zingt niet alléén, want haar stem klimt tegen de wanden op, wordt afgebogen door de koepel en daalt weer neer, klimt opnieuw. Zo zingt een heel koor. Wikipedia meldt droogjes: 'Het [interieur] heeft een opvallende akoestiek.' Wat?! Ik hoor klanken van een overweldigende schoonheid. De zangeres is geen diva, ze betreedt niet de podia van de grote concertzalen van deze wereld, ze heeft voor ons geen naam. Zij staat daar en ik mag daar staan, naar haar luisteren. Wat een schoonheid, wat een betovering!

30 november 2015, Boedapest. Je kent hem waarschijnlijk niet, György Kurtág, maar dat hindert niet. Want vanaf nu is dat anders! Op de foto is Kurtág een krasse 77-er, maar die foto is van 2004. Hij is dirigent, componist, pianist. Wat vind je van zijn uitstraling? Volgens mij draagt deze man een geheim in zich. Neem, wil ik je vragen, twee minuten en tien seconden de tijd om naar hem en zijn vrouw Mártha te luisteren en vooral ook te kijken. Dan kun jij ook deelgenoot worden in zijn geheim. Klik eerst maar hier.

Kurtág is, als hij dit speelt, inmiddels bijna 90 jaar, zijn vrouw twee jaar jonger. Hun gezichten, hun lichamen dragen de tekenen van de tijd. Ze spelen één van de mooiste

composities van Bach[1] in een transcriptie van Kurtág zelf. Je ziet en hoort twee mensen in volledige harmonie opgaan, met hun lichamen, hun handen, de muziek. Dít is schoonheid. Zelfs als je niet van deze muziek houdt, kun je het zo ervaren. Ik weet niet of je de film *Amour* hebt gezien, maar zo ja, ervaar jij dan ook die grote overeenkomst van de beelden? Ik voeg er nog een schepje schoonheid aan toe: Ida Gerhardt dichtte het ultieme gedicht over ouderdom – *Genesis*[2], volledig in harmonie met deze beelden:

Oud worden is het eindelijk vermogen
ver af te zijn van plannen en getallen;
een eindelijke verheldering van ogen
voordat het donker van de nacht gaat vallen.

6 september 2016, Oosterhout, voordat het donker van de nacht gaat vallen.

We staan met onze camper op een camping aan de oever van de Waal. Oostwaarts ligt Nijmegen met zijn nieuwe bruggen en stadsstranden.

Die middag hadden we gefietst langs de Waal en over de nieuwe spoorbrug waaraan een fietspad is opgehangen. De naam? De *Snelbinder,* prachtig, hoe bedenk je het! Onder de brug zijn in de uiterwaarden geulen gegraven en stadsstranden aangelegd. Op de brug zagen we de uitbundige schoonheid van de jeugd, (niet altijd even veilig) dartelend op hun fietsen, in zomerse kleiding op weg naar het wachtende water onder hen.

Die avond fotografeer ik: de zon zinkt in grootse schoonheid in het Waalwater weg. Het kan niet anders, de woorden van Hendrik Marsman[3] vullen onze gedachten:

Denkend aan Holland
zie ik breede rivieren
traag door oneindig
laagland gaan

22 augustus 2016. Toots Thielemans, ‘de man die de mondharmonica liet huilen, tintelen en flirten’, overlijdt, 94 jaar oud. Merkwaardig, de man die leed aan soms ernstige ademproblemen en zich de laatste jaren met pufjes en ‘pillekes’ op de been hield, blies ballades ‘van een hartverscheurende schoonheid’, zoals een recensent terecht opmerkte[4].
Wat was het geheim van Toots Tielemans? Hijzelf zei daarover: “Ik luisterde laatst op mijn iPod naar mijn oude werk. Zo rap ging het, al die nootjes! Dat kan ik niet meer. [...] *Het zachte ligt mij nu het best*.” Hoe het kwam, die schoonheid in zijn ballades? Toots Tielemans sprak heel beeldend over ‘*de kleine ruimte tussen vreugde en verdriet’*. Daar, zichtbaar in de kleine ruimte tussen zijn twee handen, ontstond de schoonheid van zijn muziek.[5]

Geldt dat niet voor alle schoonheid? Als onze materiële wereld zich vult met verbeelding, ontstaat er ruimte voor het beleven van schoonheid die zich een weg baant tussen vreugde en verdriet. Schoonheid die zichtbaar wordt in mensen, beelden, taal, vormen, kleuren, muziek en de verbondenheid daartussen.

Zo ervaar ik troost. Omdat ik in vrede mijn weg ga in de wondere wereld van schoonheid, die niet te zoeken maar wel te vinden is in die kleine ruimte tussen vreugde en verdriet.

1 György en Mártha Kurtág spelen het eerste deel uit Cantate 106 van Johann Sebastian Bach, *Gottes Zeit ist die beste Zeit*, in een transcriptie voor piano vierhandig. In de originele muziek van Bach spelen twee blokfluiten een hoofdrol. Als je dat wilt horen, klik dan hier
2 De gehele tekst van het gedicht *Genesis* vind je hier
3 De gehele tekst van het gedicht *Herinnering aan Holland* vind je hier
4 Guus Ritzen, NRC, 22 08 2016
5 Een van zijn bekendere nummers is *What a wonderful world*. Klik hier

◄◄

52 Van Martijn – een kleinood

Voor alles wat gebeurt is er een uur,
een tijd voor alles wat er is onder de hemel.

26 oktober 1970 – de geboortedag van Martijn. Hij is altijd bij ons door een kostbare erfenis: zijn taal – het voertuig van zijn ziel.

In zijn taal zocht Martijn voortdurend naar het geheim van het leven en dus ook van de dood. In die zoektocht getuigde hij van grote liefde voor en kennis van poëzie en proza en een bijzonder gevoel voor (taal)humor. Martijn liet ons bijna honderd artikelen, verhalen, essays na, allemaal gepubliceerd in diverse tijdschriften en kranten.
Hoe kunnen we vandaag beter aan hem denken dan door te lezen uit wat hij ons naliet? Daarom volgt nu het kortste verhaal dat hij schreef. In 429 woorden schetst hij trefzeker een bijzondere ervaring. Met in de eerste zin een vraag en aan het slot ...

Ik nodig je uit dit verhaal te lezen: kort en kostbaar – een kleinood. Wat blijft na het lezen? Onze glimlach: zó was en is Martijn.

"...want Hij is opgestaan"

Hoe onsterfelijk is een onsterfelijk dichter?
Toen ik een jaar of twintig was kreeg ik van een Groningse uitgeverij de opdracht een 'dodenboekje' samen te stellen. Ik moest de graven van Nederlandse schrijvers (m/v) opsporen, deze bezoeken en daar wat anekdotes over de begrafenis, het grafschrift, De Dood bij vermelden. Ik zei 'ja hoor, geen enkel probleem.'

Het eerste graf dat ik bezocht was dat van Gerrit Achterberg: 'Van dood in dood gegaan, totdat hij stierf.'
Wat volgde waren heuse strooptochten. Zoals anderen nachten wakker bleven om De ontdekking van de hemel te lezen, zo puzzelde ik nachtenlang aan routes die nog meer dood in een dag zouden brengen. Na een maand of drie belde de uitgeverij. Of ik wat schetsen kon laten zien, dan kon de vormgeefster vast aan het denken gezet worden. Ik zei 'ja hoor, geen enkel probleem.'

Een week later zat ze daar. Half lang zwart haar, zwarte kleren, felblauwe ogen. 'O Dood, die waarheid zijt: nader tot U'. Of ik het graf van Bloem al bezocht had? 'Voorbij, voorbij, o en voorgoed voorbij.' Ze zag het zo voor zich. Licht krullende letters in een wegzwevende regel.
De volgende dag belde ik het gemeentearchief van Paasloo. Waar of dat Bloem nou precies lag. Kon niet missen. Paasloo had maar één begraafplaats, met in het midden een kleine kerk, en dan een beetje schuin daarachter.

Of ik trouwens wist dat Clara Eggink naast hem lag. Ook een schrijfster geweest, vroeger. En zijn geliefde.
Ik belde M., – zij zou de foto's voor haar rekening nemen – huurde een auto en hop: op naar het kerkhof. Het was een zondag. Dag der doden. Dies Irae. 'Blijf bij mij, Heer, verlaat mij niet'. Het kon, inderdaad, niet missen. We vonden Paasloo, we vonden het kerkhof. Ik parkeerde de auto, M. zocht haar spullen bijeen en zo wandelden we goedgemutst het kerkhofje op.
Ik nam het linker-, M. het rechtergedeelte. Geen Bloem. M. nam het linker-, ik het rechtergedeelte. Weer geen Bloem. We cirkelden samen om het kerkje heen. Nog steeds geen Bloem. Er was geen doodgraver, er was geen opzichter, er was, behalve onszelf, geen levende ziel te bekennen. En geen Bloem. Hoe we ook zochten, wat we ook deden: Bloem was er niet. We kuierden nog wat rond, bekeken wat grafstenen en besloten naar het dorpje te rijden om navraag te doen. Toen gebeurde het: teruglopend naar de ingang trok M. mij plots aan mijn mouw. Het was het een na laatste graf. Of het een na eerste, wat u wilt:

HIJ IS HIER NIET
WANT HIJ IS OPGESTAAN

Martijn.

* Kleinood: iets kleins en kostbaars – een oud woord; in de Statenvertaling van de Bijbel wordt van een aantal psalmen gezegd: 'een gouden kleinood van David'. Martijn hield erg van dit soort mooie, oude woorden.
* De woorden in de ondertitel staan in Prediker 3,1 (NBV)
* De dichtregel van Achterberg staat op zijn grafkei op begraafplaats Rusthof in Oud-Leusden
* De dichtregel 'O Dood, die waarheid zijt: nader tot U' is van Gerard Reve
* C. Bloem is één van de belangrijkste klassieke dichters uit ons taalgebied. Zijn *Verzamelde gedichten* worden nog regelmatig gedrukt en uit deze verzameling wordt veelvuldig geciteerd.
* De dichtregel 'Voorbij, voorbij, o en voorgoed voorbij.' staat op de grafsteen van Bloem
* Dit verhaal werd gepubliceerd in het tijdschrift Punt/Komma, januari 2002, #3

◄◄

53 Over een boom en vluchtingen

De menselijke geest is een wonder van wispelturigheid of associatief talent, net wat je wilt. Want hoe valt anders te verklaren dat ik op zaterdag 5 november 2016, om 11:09:45 uur die boom voor ons huis wel móest fotograferen?

Ik was bezig met corrigeerwerk. Nóg een keer met de fijne stofkam door de teksten van Martijn die in het boek van, over, voor hem zullen staan. Ik las zijn artikel *Er is alleen maar buitenkant* dat aldus begint: "*Ik werkte aan een artikel over Reve, ik werkte aan een artikel over Simon Finch, ik werkte aan een interview met Bubb Kuyper. 'De tijd gaat voorbij met wikken en wegen / Van het voor en het tegen, gaat de tijd voorbij' (Liselore Gerritsen). Het werd begin januari, het werd half januari en het werd – als elk jaar, zou je welhaast zeggen – weer verkiezingstijd*."

Opnieuw dacht ik – ja, juist dít artikel heb ik al meermalen gelezen: wat mooi dat Martijn hier Liselore Gerritsen citeert en dan nog wel deze tekst. Het was ver voor de tijd dat onze zonen U2, Dire Straits en Nick Cave gingen bewonderen. Liselore was in ons gezin populair, thuis en in de auto, op weg naar verre landen. Haar lied *Oktoberkind* – Martijn vond dat het voor hém geschreven was. Maar op zaterdagmorgen 5 november maakte mijn geest een heel andere sprong, naar haar lied *De boom*, een herfstlied. Met een prachtige pianopartij die enkele keren door ons werd gebruikt als we op feesten en partijen een lied zongen.

Blaad'ren vallen van de boom
Nacht stormt wakker
Dag wordt droom
Leven zonder zomergroen
Lijkt hem even niets te doen
Zijn blaad'ren vallen als een zucht
Maar hij strekt zijn armen naar de lucht
In zijn hoop op straks weer bloeien
Want de zomer komt terug

De herfst, het jaargetijde van het vooruit verlangen: de zomer komt terug. De zomer en winter, de jaargetijden van het *Zijn*: de natuur is tot volle wasdom gekomen of juist tot stilstand. De lente – de tijd van het *Worden*; de herfst – de tijd van het *Afsterven*, maar juist daarin de tijd van het verlangen, de hoop.

Het is niet verwonderlijk dat nogal wat dichters juist over de herfst zulke prachtige gedichten hebben geschreven – het zijn de dichters van het verlangen. Dat is heel anders met gedichten over de winter. Armoe troef. Zelfs door mij gewaardeerde of bewonderde dichters als Rutger Kopland en Ida Gerhardt lukte het niet goed. Van Gerhardt is bijvoorbeeld het volgende wintergedicht dat je snel weer kunt vergeten:

De sterren wintertintelen
en de maan
doorschijnt de melkwegnacht.
Het kraakt van sneeuw op de aarde
waar ik ga,
een nieteling, een adem wit,
een ademdamp van liefde en poëzie.

Nee, dan maar snel terug naar de herfst, naar de herfstdichter bij uitstek, Rainer Maria Rilke. Hij schreef het mooist denkbare herfstgedicht: hij ervaart hoe de tijd is gekomen dat de natuur zich voltooit; nog twee zuidelijke dagen voor het laatste zoet in de krachtige wijn en dan ...

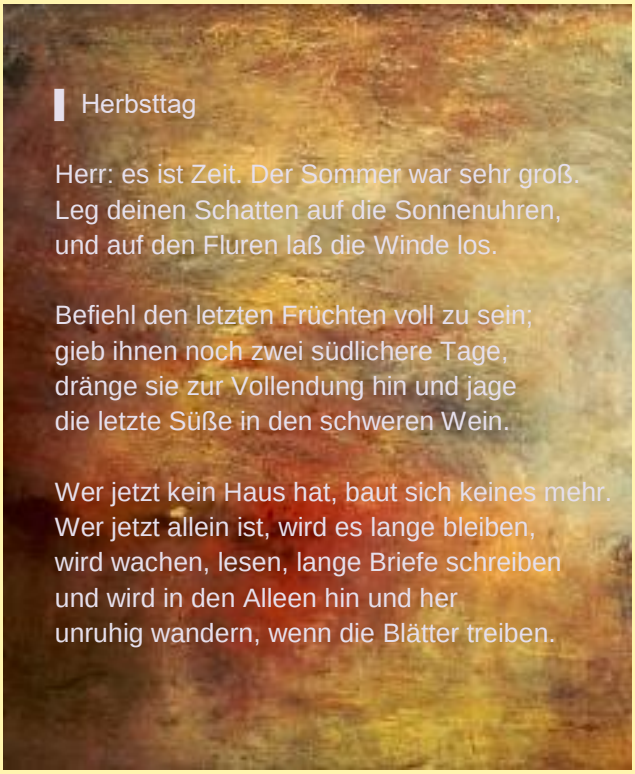

Toen ik dit gedicht las en herlas kwam er – ja, zo gaat dat – weer zo'n opvallende gedachtesprong.
Rilke leefde sterk vanuit zijn beleving geen vaderland te hebben: *Wie nu geen huis heeft zal er geen meer bouwen.*
In ons huis brandt de kachel. Ik kijk uit het raam, ik zie die herfstboom weer 'in zijn hoop op straks weer bloeien'. Maar wat moeten die miljoenen vluchtelingen die nu geen huis hebben om in te wonen, misschien nog niet eens een tent om hun lichamen te beschermen tegen kou en vocht? Wat moeten wij?

55 Woorden met de kracht van een daad

'*Ik weet dat men mensen niet zozeer door het geschreven woord, maar veel meer door het gesproken woord voor zich kan winnen; ik weet dat iedere grote beweging op deze aarde zijn groei te danken heeft aan grote redenaars en niet aan de grote schrijvers.'*

19-11-1863. De Amerikaanse Burgeroorlog werd beslist door de Slag bij Gettysburg. Circa 50.000 soldaten sneuvelden. Bij de opening van hun begraafplaats sprak president Abraham Lincoln. Een toespraak van twee uur was in die tijd normaal.
Lincoln begint zo: "*[...] Zeven jaar geleden brachten onze voorouders op dit continent in vrijheid een nieuwe natie tot stand, gewijd aan de stelling dat alle mensen gelijk geschapen zijn*." Hij wordt vijfmaal onderbroken door applaus. Maar als hij, al na drie minuten, klaar is blijft het stil. In die stilte dringt langzaam de diepere betekenis van Lincolns woorden tot de toehoorders door. Er volgt een staande ovatie.
Lincoln was zich zeer bewust van de impact van het gesproken woord. Hij wist: door een zorgvuldige woordkeus kan deze impact worden gestuurd. Deze wijsheid kende Lincoln van de Romeinen, de grootmeesters in het houden van toespraken.

Honderd jaar later, 26-06-1963. Kennedy bezoekt Berlijn. Er is achterdocht bij de Europese regeringsleiders; Amerika heeft in hun ogen slap gereageerd op de brute Sovjet-strategie die in 1961 had geleid tot de Berlijnse Muur. Zijn tekstschrijvers vrezen dat zijn toespraak niet goed zal worden ontvangen in Berlijn. Vlak voor Kennedy aan zijn toespraak begint schrijft hij twee Duitse zinnen fonetisch op. Zijn adviseurs vinden

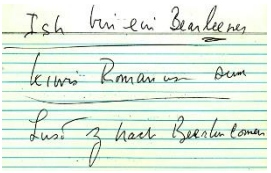

het maar niks. Hij zet door. Als hij, vrijwel aan het begin van zijn toespraak, de woorden "*Ich bin ein Berliner*" uitspreekt, reageert het publiek uitzinnig. Kennedy ging in zijn speech bewust verder dan het afwerken van formele woorden en het alleen maar opsommen van feiten. Hij identificeerde zich met zijn toehoorders.[1]

Er zijn mensen die dat allemaal flauwekul vinden. Het zijn de cynici en sarcasten die, al of niet door zachtmoedigheid en vriendelijkheid toegedekt, de grote kracht ontkennen die van het gesproken woord kan uitgaan. Waar de juiste woorden – op het goede moment en de juiste plaats uitgesproken – balsem zijn voor de menselijke geest, is cynisme en sarcasme gif voor het hart – dat van de cynicus zelf en van zijn toehoorders of lezers.

20 april 1964. "*Tijdens mijn leven heb ik mij gewijd aan deze strijd van het Afrikaanse volk. Ik heb gevochten tegen blanke overheersing, en ik heb gevochten tegen zwarte overheersing. Ik heb het ideaal gekoesterd van een democratische en vrije maatschappij waarin alle mensen in harmonie en met gelijke kansen kunnen samenleven. Het is een ideaal waarvoor ik leef en dat ik hoop te bereiken. Maar als het moet, is het een ideaal waarvoor ik bereid ben te sterven."*

Het zijn de slotwoorden uit een toespraak van Nelson Mandela voordat hij werd veroordeeld tot een levenslange gevangenisstraf op Robbeneiland. Toen hij in 1990 toch werd vrijgelaten, herhaalde hij ze. Nu staat deze tekst gegraveerd in de muur van het South Africa's Constitutional Court in Johannesburg. Toen Nelson Mandela in 2013 stierf, memoreerde Barack Obama deze woorden tijdens de herdenkingsdienst in het stadion van Johannesburg.[2]

Er zijn gelukkig steeds weer mensen die woorden spreken, door miljoenen gehoord of door slechts enkelen in een besloten ruimte, die vibreren in de harten van de luisteraars en, later mogelijk, de lezers. Het zijn woorden die de kracht van een daad hebben. Woorden van mensen die autonoom durven denken, die niet bang zijn voor de hoon en het sarcasme dat hen mogelijk ten deel zal vallen. Want wie niet autonoom durft te denken verliest iets van de eigen kracht. Daardoor verlies je uiteindelijk vrijheid en het vermogen en de bereidheid om verantwoordelijkheid te nemen.

Het is momenteel erg in de mode om te zeggen dat leiders moeten lúisteren. Dat is waar. Maar wie 'het volk' vervolgens naar de mond praat met een mooi statement dat echter geen enkel ander doel dient dan om 'het volk' te behagen is een populist.
Het gaat erom dat leiders iets te zéggen hebben. Zij die de verantwoordelijkheid nemen om betekenisvolle woorden te spreken en in hun daden waar te maken, vragen zich niet af of hun woorden 'het volk' wel behagen. Zij zoeken naar perspectief, zij weten *'door gebrek aan visie gaat het volk ten onder*.'[3] Zij zeggen de woorden waarvan ze vinden dat die gezegd móeten worden. Ze hopen dat hun woorden impact op de luisteraar zullen hebben – doordat die ervaart dat de woorden voor hem of haar betekenisvol zijn. King, Gandhi, Churchill. Vul maar aan, je weet er vast meer.
Er zijn mensen, die meesmuilen bij de gedachte dat één mens de vlam kan ontsteken in het hoofd en hart van duizenden, miljoenen mensen. Maar kijken deze mensen mogelijk vanaf de zijlijn naar het schouwspel van het leven? Beseffen ze niet dat ze zélf speler zijn en daarvoor verantwoordelijkheid kunnen nemen?

In april 1889 werden twee jongetjes geboren, die later door de hele wereld gekend zouden worden. Charlie Chaplin was één van de twee. In de film *The Great Dictator* uit 1940 speelt hij twee rollen. Het idee voor de film ontstond nadat hij de Nazi-propagandafilm *Triumph des Willens* (1935) had gezien. Chaplin maakte een vlijmscherpe satire op de werkelijke dictator van die tijd, Adolf Hitler. Met een inspirerende toespraak over democratie, naastenliefde en tolerantie eindigt de film hoopvol.

Het andere jongetje dat ook in 1989 geboren werd, was de dictator Adolf Hitler. Hij schreef in 1923 *Mein Kampf*.
Zoon Martijn schreef in een artikel over het verkoopverbod van Mein Kampf:

> Wie Mein Kampf eens rustig zou lezen, zou al in het voorwoord een potloodstreepje bij deze zin hebben gezet: "Ich weiss, dass man Menschen weniger durch das geschriebene Wort als...

Hé, komen deze woorden u bekend voor? Jazeker, zo begint deze blog – met woorden van Hitler! En dat potloodstreepje – Martijn heeft het zelf gezet.

Toen hij en ik in 2011 samen op de vierkante meter stonden vanwaar Hitler zijn redes hield op de Parteitag in Nürnberg, en het voor ons was alsof die juichende massa daar stond, herinnerde Martijn mij juist aan dít citaat. Hij herinnerde me ook aan de talloze getuigenverslagen van redelijke mensen zoals van de grote schrijver Thomas Mann, die aanvankelijk slechts met grote moeite weerstand had kunnen bieden aan de magnetische aantrekkingskracht die uitging van de sprekende Hitler.

Er zijn gesproken woorden met de kracht van een daad**.**

1 De toespraak van Kennedy is hier te beluisteren en te zien
2 Mandela's toespraak is hier te lezen
3 Spreuken 11:14
4 Zie hier de niet ondertitelde film. Vanaf 1:58 begint de scene met de toespraak

◄◄

2017

kijk om je heen
zie wat er gebeurt
zorg dat je wakker blijft

Louise & Roel

Motto van de gedichtenbundel *Complete Chaos* van Martijn Steenbergen
1991